Werkplaats Kraag van Utrecht

Samen werken aan urgente ruimtelijke opgaven, met behoud en versterking van de werelderfgoedwaarden

Colofon

Dit product is gemaakt in opdracht van de Ministeries VRO en OCW binnen de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp, in nauwe samenwerking met Provincie Utrecht, gemeente Utrecht en het Sitebureau HWL

Door Rebel, FABRICations en
Felixx Landscape Architects & Planners

Aan de ontwerpateliers hebben deelgenomen:

Ministerie van VRO

Ministerie van OCW

Ministerie van KGG

Ministerie van I&W

Ministerie van LVVN

Ministerie van Defensie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Sitebureau Hollandse Waterlinies

Provincie Utrecht

Gemeente Utrecht

Gemeente Bunnik

Gemeente de Bilt

Gemeente Houten

Gemeente Nieuwegein

Gemeente Hilversum

Gemeente Stichtse Vecht

Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden

Waterschap Amstel, Gooi en Vecht

Staatsbosbeheer

Netbeheerder TenneT

Netbeheerder Stedin

Utrechts Landschap

Kromme Rijn Linie Landschap

Actieagenda Ruimtelijke Ontwerp (ARO)

Begeleiding:

Rebel Group

FABRICations

Felixx Landscape Architects & Planners

Dank aan de enthousiaste inzet en bijdragen van alle deelnemers.

Meer informatie:

Er kunnen geen rechten worden verbonden aan de inhoud van deze rapportage. Alles uit deze rapportage mag worden gebruikt mits de bron wordt vermeld.

Illustraties: FABRICations en Felixx Landscape Architects & Planners

Afbeelding voorkant: Fort Ruigenhoek door Samuel van Engelshoven van FABRICations.

Foto’s: FABRICations heeft voor de gebruikte foto’s de bronnen achterhaald en vermeld. Materiaal zonder bronvermelding is gemaakt door FABRICations.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

BLOK I **BESCHRIJVING VAN DE KRAAG**

1 **Inleiding**

1.1 Linielandschap Kraag van Utrecht

2 **Erfgoed en landschap**

2.1 Behoud door ontwikkeling in UNESCO-werelderfgoed Hollandse Waterlinies

2.2 Lezing van het landschap

3 **Honderd-en-een ontwikkelingen vragen om ruimte**

3.1 Stapeling van beleid en visies vraagt om een samenhangend verhaal

3.2 Impactvolle ontwikkelingen

3.3 Gebiedsdekkende ruimtelijke opgaven

3.4 Gebieden met samenhang in ontwikkeldynamiek

Intermezzo: essay/verslag gebiedsbezoek

BLOK II **KANSEN VOOR ONTWIKKELRUIMTE**

4 **Erfgoed als baathebber**

4.1 Ontwikkelprincipes voor een positieve impact van ontwikkelingen in de Kraag

4.2 Fundament: bodem en watersysteem

4.3 Culturele samenhang: linie-erfgoed als drager voor verbondenheid

4.4 Omgaan met stedelijkheid: verweving stad en land, doorbreken barrières

5 **Strategieën voor behoud door ontwikkeling**

5.1 Strategieën voor toepassing ontwikkelprincipes

5.2 Casussen voor toepassing van de strategieën

Intermezzo: essay Jannemarie de Jonge

BLOK III **HANDELINGSPERSPECTIEF**

6 **Toepassing van ontwikkelprincipes en strategieën**

6.1 Handelingsperspectief: hoe en waar kunnen opgaven samengaan met de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies?

6.2 Kansenkaarten voor gebieden met samenhangende dynamiek

6.3 Optillen van ontwikkelprincipes naar de gehele Kraag

7 **Vervolg**

7.1 Evaluatie werkplaatsmethodiek

7.2 Lessen vanuit de werkplaats

7.3 Onderzoeksagenda en vervolgstappen

Bijlagen

I Financiering en andere instrumenten

II Overzicht van de

III Matrix ter beoordeling mate van urgentie en bijdrage aan UNESCO-kernkwaliteiten

IV Verslag ontwerpatelier I

V Verslag ontwerpatelier II

VI Verslag Op pad met Vitruvius - veldbezoek en maatschappelijk dialoog

Voorwoord

Hoofd afdeling Ruimtelijk Ontwerp en Advies
Ministerie van VRO

Hoofd afdeling Creatieve Industrie
Ministerie van OCW

Werkplaatsen zijn een samenwerking tussen het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Ze worden uitgevoerd binnen de kaders van de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp (ARO) en de Ontwerpagenda.
Met de werkplaatsen creëren we een tussenruimte waarin vraagstukken samen met andere (semi) overheidslagen—zoals gemeenten, provincies en waterschappen—en relevante stakeholders worden verkend. Vanuit verschillende perspectieven en belangen onderzoeken we toekomstmogelijkheden. Deze tussenruimte schept de voorwaarden om ieders kracht te benutten, samen te leren en collectieve kennis te in te zetten, waardoor onverwachte

(NOVEX-)Gebieden waar sprake is van een complexe stapeling van ruimtelijke en maatschappelijke opgaven vragen om een aanvullende, integrale aanpak. De werkplaatsen bieden ruimte aan betrokken partijen om met inzet van ontwerpkracht en het voeren van een brede maatschappelijke dialoog, goed onderbouwde keuzes te maken. Keuzes met oog voor ruimtelijke kwaliteit én met oog voor de verbinding tussen het fysieke en sociale domein.

verbanden en nieuwe oplossingen kunnen ontstaan. Een dergelijke tussenruimte op lokaal niveau is nodig omdat samenwerkende partijen vaak verschillende beelden, waarden, perspectieven, kennis en ervaringen hebben met betrekking tot de opgave. Structurele maatschappelijke, institutionele en ruimtelijke uitdagingen vragen om lokaal verankerde en gezamenlijk gedragen interventies. Om te komen tot dergelijke fundamentele veranderingen is een voortdurende wisselwerking nodig tussen de inhoud van de opgave en de individuele waarden en motivaties van overheid, burgers en stakeholders.
Om dit voor elkaar te krijgen wordt in een werkplaats gewerkt aan passende en effectieve interventies die samen een beweging in gang zetten en handvatten om het proces op de lange termijn op koers te houden en om zowel de opgaven als de betrokken partijen blijvend met elkaar te verbinden.
In 2025 zijn er vier werkplaatsen georganiseerd in de Kraag van Utrecht (onderdeel van de Hollandse Waterlinie), Fellenoord in Eindhoven (NOVEX-gebied Stedelijk Brabant), NOVEX-gebied North Sea Port District in Zeeland en de Wieringermeer in Noord-Holland aan het IJsselmeer.

Werkplaats Kraag van Utrecht
De Kraag van Utrecht kenmerkt zich door het spanningsveld tussen ontwikkelopgaven in relatie tot het beschermen van waarden, o.a. als onderdeel van het UNESCO Werelderfgoed ‘Hollandse Waterlinies’. De gebiedsopgaven in de Kraag, de internationale instandhoudingsverplichting van Nederland en de ambitie om de Hollandse Waterlinies aantrekkelijk én toekomstbestendig te maken vragen om een goede interdepartementale en interbestuurlijke samenwerking.

Het Rijk en de linieprovincies hebben daarom in de Ruimtelijke Arrangementen afgesproken om samen op te trekken in de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies, met behoud van de uitzonderlijke universele waarde van dit UNESCO Werelderfgoed. Het Rijk en provincie Utrecht hebben aanvullend afgesproken een werkplaats Kraag van Utrecht uit te voeren in 2025.

Voor de werkplaats gebruiken we de methodiek van ontwerpend onderzoek. De focus in dit onderzoek ligt op ‘behoud door ontwikkeling’: we kijken kansgericht naar wat er wél kan in plaats van ons probleemgestuurd te richten op de beperkingen. Met de werkplaats dragen we bij aan een nieuw langetermijnperspectief op deze specifieke plek en verbinden dat aan concrete actie op korte termijn.

In de werkplaats is samengewerkt met de volgende partijen: Ministerie van VRO, Ministerie van OCW, Ministerie van KGG, Ministerie van IenW, Ministerie van LVVN, Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Rijksdienst Ondernemend NL, Staatsbosbeheer, Provincie Utrecht, Gemeente Utrecht, Gemeente Bunnik, Gemeente De Bilt, Gemeente Houten, Gemeente Nieuwegein, Waterschap Amstel, Gooi en Vecht, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, Sitebureau HWL, Utrechts landschap, Tennet en Stedin.Het traject van de werkplaats bevat geen vorm van bestuurlijke besluitvorming. Daar is bewust voor gekozen; werkplaatsen zijn bedoeld als vrije denkruimte. Het draait om een open dialoog tussen partijen met verschillende expertises en belangen, zodat er gezamenlijke betrokkenheid en gedeeld eigenaarschap ontstaat. Zo komen we tot een gezamenlijk verhaal voor de Kraag, mét gezamenlijk handelingsperspectief.

Maatschappelijke dialoog
De werkplaatsen bieden ruimte om los van bestaande processen te verkennen wat een gebied écht nodig heeft. De maatschappelijke dialoog verdiept deze verkenning en verbindt lokale inzichten met bredere ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke opgaven. Centraal staat het voeren van betekenisvolle gesprekken over ruimtelijke kwaliteit, waarden en de lessen die we kunnen trekken uit de tijdelijke trajecten van ontwerpend onderzoek. We kijken met andere ogen naar het gebied en de opgave, en reflecteren op de oplossingsrichtingen die uit het ontwerpend onderzoek voortkomen. De inzichten uit deze gesprekken worden meegenomen in het verdere verloop van het ontwerpend onderzoek, om ontwerpkeuzes aan te scherpen, waarden expliciet te maken en handelingsperspectieven te verdiepen.

Hierbij stellen we vragen op twee niveaus: enerzijds vanuit de lokale context, anderzijds vanuit bredere ruimtelijke en maatschappelijke vraagstukken en waarden. De dialoog verbindt het onderzoek met maatschappelijke en culturele betekenissen, en met kennis uit andere domeinen, en draagt zo bij aan het aanscherpen en verrijken van de (tussen)resultaten van de werkplaats.

De maatschappelijke dialoog krijgt vorm onder regie van de curator maatschappelijke dialoog, in nauwe afstemming met de projectleider, het ontwerpconsortium e de werkplaatscoalitie. .Door het betrekken van een selecte groep externe deelnemers — geworteld in het gebied en/of met specifieke expertise — wordt de dialoog verdiept en verrijkt.

Samenvatting

Werkplaats Kraag van Utrecht
De werkplaats Kraag van Utrecht is één van de landelijke ontwerpateliers waarin overheden samenwerken om complexe ruimtelijke opgaven met ontwerpkracht te verkennen en tot kwalitatieve oplossingen te komen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) is voortdurend in ontwikkeling geweest tussen 1815 en 1940, toen zij de hoofdverdediging vormde van het koninkrijk der Nederlanden. Deze tijdsspanne van 125 jaar is te verdelen in zeven historische bouwfasen, gevolgd door een ‘8e bouwfase’ van herontdekking en herontwikkeling van de NHW (1991- 2021). De nominatie tot UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies in juli 2021 markeert een nieuwe bouwfase in de langdurige geschiedenis van de NHW. De UNESCO-status heeft invloed op de manier waarop ruimtelijke ontwikkelingen en maatschappelijke vraagstukken kunnen worden ingepast in de NHW met behoud van de uitzonderlijke universele waarde (OUV). In deze post-militaire ontwikkelingsfase is het centrale thema de zoektocht naar en perspectief voor ruimtelijke en maatschappelijke opgaven in de NHW. Een van de manieren waarop dit wordt onderzocht is door middel van de Werkplaats Kraag van Utrecht. De kernvraag van de Werkplaats is: “Of, waar en hoe verschillende urgente opgaven, zoals woningnood, netcongestie, energietransitie, waterkwaliteit, gezondheid/sport en klimaatadaptatie samengaan met de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies.?” De uitkomsten van de werkplaats hebben geleid tot een handelingsperspectief en zijn gebundeld in deze verhalende presentatie.

Handelingsperspectief
Het handelingsperspectief vormt de ruggengraat van de Werkplaats. Het biedt een gestructureerde beslislogica voor ruimtelijke ontwikkelingen in de Kraag van Utrecht en bestaat uit twee opeenvolgende hoofdvragen:

1. **Moet de ontwikkelruimte in de Kraag worden gevonden?**
   Ontwikkeling in de kraag is alleen aan de orde wanneer consensus bestaat over of het wel in de Kraag moet. Dit is het geval wanneer de OUV en andere kernwaarden behouden of versterkt worden. Indien een ontwikkeling het erfgoed aantast, kan deze uitsluitend plaatsvinden bij een dringende urgentie van groot maatschappelijk belang én wanneer geen redelijk alternatief buiten de Kraag denkbaar is.

2. **Hoe vergroten we de kansrijkheid van de inpassingsopgave, met 'erfgoed als baathebber' als uitgangspunt?**
   De kansrijkheid van de inpassingsopgave wordt op drie manieren beoordeeld "Erfgoed heeft baat bij de ontwikkeling", "Erfgoed en ontwikkeling zijn verenigbaar" en "Erfgoed en de ontwikkeling zijn niet verenigbaar".
   Of een ontwikkeling al dan niet het werelderfgoed aantast,z wordt getoetst via een cultuurhistorisch onderzoek (bijvoorbeeld een Heritage Impact Assessment). Door bij te sturen in de **ontwikkeling** (benodigde programma en de eisen m.b.t. de locatie), **ontwerpprincipes** en **inpassingsstrategieën** kan de beoordeling en daarmee de kansrijkheid van de inpassingsopgave worden vergroot.

Ontwikkeling: Honderd-en-één ontwikkelingen vragen om ruimte
Tijdens de werkplaats zijn meer dan 100 actuele en toekomstige ontwikkelingen geïnventariseerd die ontwikkelruimte zoeken in de Kraag. De gebiedsdekkende ruimtelijke opgaven zijn onder meer: verstedelijkingsdruk (woningbouw, Utrecht Science Park, Lunetten-Koningsweg), energietransitie, klimaatadaptatie, waterveiligheid en waterberging, natuurontwikkeling en recreatiedruk, infrastructuurprojecten en barrières en landschappelijke samenhang en behoud van erfgoedwaarden. Deze stapeling van beleid en opgaven vraagt om houvast en een samenhangend verhaal.
De stapeling van opgaven is niet overal hetzelfde.
Er zijn vier gebieden binnen de Kraag van Utrecht te onderscheiden met samenhang in ontwikkeldynamiek. In deze zones komen grotere ruimtelijke vraagstukken samen, zoals stadlandrelaties, klimaatadaptatie, ecologie en verstedelijkingsdruk. Ze overstijgen zowel landschappelijke als bestuurlijke grenzen, hiervoor zijn gezamenlijke en gebiedsoverstijgende visie s noodzakelijk.
De vier gebieden zijn het Slagenlandschap, ten noorden van Utrecht, de flank van de Heuvelrug, het Fortenpark+ ten zuidoosten van Utrecht en de zone waar de A27 een grens vormt tussen stad en landschap.

Ontwikkelprincipes: voor een positieve impact van ontwikkelingen in de Kraag
Vanuit de Kraag is het essentieel om te weten waar het erfgoed en de Kraag als geheel baat bij hebben. Daarvoor is een set ontwikkelprincipes opgesteld. Deze ontwikkelprincipes kijken breder dan de Gebiedsanalyses van het erfgoed hoe de regio als geheel baathebber kan zijn. Wanneer ontwikkelingen gekoppeld worden aan deze principes, vergroten we de kansrijkheid om ontwikkelingen in te kunnen passen in de Kraag.

De principes zijn opgebouwd volgens de lagenbenadering. Het fundament richt zich op bodem, water en landschapstypen als samenhangend raamwerk dat ook ruimte biedt voor groen-recreatieve landschapsparken. De laag van culturele samenhang benut de linies als historisch structuurdrager, waarbij zichtrelaties, openheid en de eigen karakteristiek van de verdedigingsringen leidend zijn. De stedelijkheidslaag vraagt om een brede landschappelijke blik: infrastructuur wordt niet alleen als barrière gezien maar ook als kans voor verbinding, zodat stad en land beter verweven raken

en ontwikkelingen zorgvuldig in het landschap kunnen landen.

Inpassingsstrategieën: voor behoud door ontwikkeling

Om de kansrijkheid van inpassing van een ontwikkeling zoveel mogelijk te vergroten zijn er vier inpassingsstrategieën gedefinieerd, waarvan twee een programmatische focus hebben en twee invloed hebben op vormgeving. Vanuit het perspectief van erfgoed is er een voorkeur voor een programmatische strategie en een vormgeving strategie, en voor beide een alternatieve strategie:

Programmatisch:

1. Voorkeur - Cultuurhistorie als vliegwiel: historische structuren of elementen worden hersteld of opnieuw ingezet om huidige opgaven, zoals waterbeheer of biodiversiteit, te ondersteunen.
2. Alternatief - Synergiekansen benutten: opgaven zoals waterberging of natuurinclusieve landbouw leveren, mits goed toegepast, juist versterking van het landschap en erfgoed op.

Vormgeving:

3. Voorkeur - Inpassingskansen benutten: ‘gebiedsvreemde’ ontwikkelingen kunnen zorgvuldig worden ingepast door ontwerp, zichtbaarheid en relatie tot historische structuren slim te sturen.
4. Alternatief - Nieuwe verhalen toevoegen: voor ingrepen die onvermijdelijk en van een nieuwe schaal zijn, ligt de focus op het toevoegen van een nieuwe betekenisvolle laag aan het landschap.

De strategieën helpen om ontwikkelingen zo in te passen dat erfgoed ervan profiteert. In de werkplaats zijn vijf casussen gebruikt om te verkennen hoe deze strategieën richting geven aan ruimtelijke keuzes.

Toepassing van ontwikkelprincipes en strategieën

Om de ontwikkelprincipes en bijbehorende inpassingsstrategieën daadwerkelijk toepasbaar te maken op concrete plekken in de Kraag, is voor vier gebieden een eerste beschrijving van verbeterkansen gemaakt. Deze kansenkaarten laten zien hoe de ontwikkelprincipes kunnen landen in de lokale context en hoe strategische keuzes ruimtelijk kunnen worden vertaald. Ze bieden daarmee een referentiekader waarmee toekomstige ontwikkelingen gespiegeld kunnen worden aan de principes. Zo kunnen nieuwe initiatieven bijdragen aan het realiseren van de gezamenlijke ambities en aan het versterken van de Kraag als geheel.

Meerwaarde en doorwerking van de Werkplaats

De werkplaats laat zien dat de Kraag van Utrecht vraagt om een duidelijke vervolgstap in de vorm van een samenhangende visie, waarin erfgoed, landschappelijke kwaliteiten en urgente maatschappelijke opgaven integraal worden afgewogen. Door de vier deelgebieden verder uit te werken, ontwikkelprincipes gericht toe te passen en keuzes te maken in urgentie en ontwikkelruimte, kan de authenticiteit en integriteit van de Hollandse Waterlinies worden versterkt en tegelijkertijd ruimtelijke continuïteit worden gerealiseerd. De werkplaatsmethodiek heeft daarbij aantoonbare meerwaarde: zij verbindt partijen, verdiept het gezamenlijke begrip van het gebied en biedt een vrij, ontwerpend kader om complexe opgaven zorgvuldig te verkennen. De opgedane inzichten en werkwijzen vormen daarmee een waardevolle basis voor vervolgprocessen in de Kraag én voor andere delen van de Hollandse Waterlinies, juist aan het begin van een nieuwe bouwfase waarin verandering onvermijdelijk is, maar erfgoed richting kan geven aan die verandering.

Blok I
Beschrijving van de Kraag

We introduceren de werkplaats, maken kennis met het (erfgoed)landschap van de Kraag van Utrecht en gaan in op de ontwikkelopgaven.

1. Inleiding

1.1 Linielandschap Kraag van Utrecht

Opgave

Verschillende urgente opgaven, zoals woningbouw, de energietransitie, waterberging sportvoorzieningen en recreatie vragen om ruimte in het gebied van de Hollandse Waterlinies. Deze ontwikkelingen kunnen botsen met de waarden van het UNESCO Werelderfgoed, maar zijn soms onvermijdelijk. Ook kunnen ze juist nieuwe kansen bieden. Deze presentatie bevat de uitkomsten van de werkplaats, waarin met een grote groep stakeholders onderzocht is of, waar en hoe deze opgaven kunnen bijdragen aan integrale doorontwikkeling van de Hollandse Waterlinies. We verkennen hoe de kwaliteiten van de Waterlinies niet alleen beschermd, maar juist verrijkt en geactiveerd kunnen worden door de ruimtelijke transities die op ons afkomen. Daaronder ligt de vraag: heeft het erfgoed baat bij ontwikkeling, en hoe?

Kaart rond 1875. Met ook een paar forten die nooit zijn gebouwd (de rode vierkantjes, de forten Bureveld en Westbroek) ▶
Bron: Het Utrechts Archief

Historische ontwikkeling Nieuwe Hollandse Waterlinie

Cornelis Kraijenhoff, een van de voornaamste militaire ingenieurs van zijn tijd, publiceerde in 1796 een rapport waarin hij voorstelde om de roemruchte Hollandse Waterlinie oostwaarts op te schuiven en het militair strategisch gelegen Utrecht in de linie op te nemen.

De oostwaartse verschuiving van deze Nieuwe Hollandse Waterlinie had onder meer te maken met de aanvoer van Lekwater voor het stellen van onderwaterzettingen (inundaties) en de militair-strategische ligging van Utrecht als knooppunt van land- en waterwegen. De wateraanvoer vanuit de Lek verliep hoofdzakelijk via het sluizenstelsel in Vreeswijk, de Vaartsche Rijn en een duiker in Wijk bij Duurstede. Controle over de sluizen bij Vreeswijk was van belang om te voorkomen dat de vijand de toevoer van het Lekwater kon verhinderen. De turbulente tijden waarin Kraijenhoff dit rapport schreef maakte dat zijn plan bijna twintig jaar bleef liggen. In het voorjaar van 1815 besloot de onlangs aangetreden koning Willem I tot de aanleg van de NHW en kon een vernieuwde versie van de plannen van Kraijenhoff alsnog worden uitgevoerd.

De dichte concentratie en het grote aantal forten rondom de Domstad tonen aan dat de NHW vanuit het toen bestaande polderlandschap is aangelegd. Daar waar de inundaties op andere plekken in de NHW goed te realiseren waren kon worden volstaan met eenvoudige verdedigingswerken, maar in het hogergelegen gebieden met zand- en kleigronden zoals op de Houtense Vlakte en uitlopers van de Utrechtse Heuvelrug was dit niet het geval. Daarom, en om het grote aantal accessen richting Utrecht, was het noodzakelijk een keten van zes forten en vier lunetten te bouwen ten oosten van de stad die tussen 1816 en 1828 zijn aangelegd.

Zo ontstond in de 19e eeuw een dubbele fortenring aan de oostzijde van de strategische stad Utrecht: een binnenste, vroeg 19e-eeuwse ring van veelal eenvoudige aarden werken (behalve de Lunetten, welke complex zijn vormgegeven en grotendeels zijn opgetrokken uit baksteen), omgeven door een fortgracht en opstelplaatsen voor geschut; en een latere 19e-eeuwse ring van grote, gebastioneerde artillerieforten op ruimere afstand (4 kilometer) van

de Domstad. Deze tweede fortenring was noodzakelijk omdat het geschut vanaf 1860 met meer precisie en vanaf een grotere afstand kon schieten (3 kilometer).

Toen de uitvinding en inzet van de brisantgranaat (1883) alle verbeteringen aan de forten tenietdeed, verschoof de aandacht van fortenbouw naar de aanleg van betonnen schuilplaatsen op en met name in het landschap tussen de forten. Spreiding van soldaten en geschut luidde het nieuwe devies, waarna de forten vooral dienden als huisvesting en als steunpunt voor de infanterie. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn honderden schuilplaatsen gebouwd als onderdeel van loopgravenstelsels op plekken waar de linie niet geïnundeerd kon worden, waaronder in het gebied tussen Fort Rijnauwen en Fort Vechten.

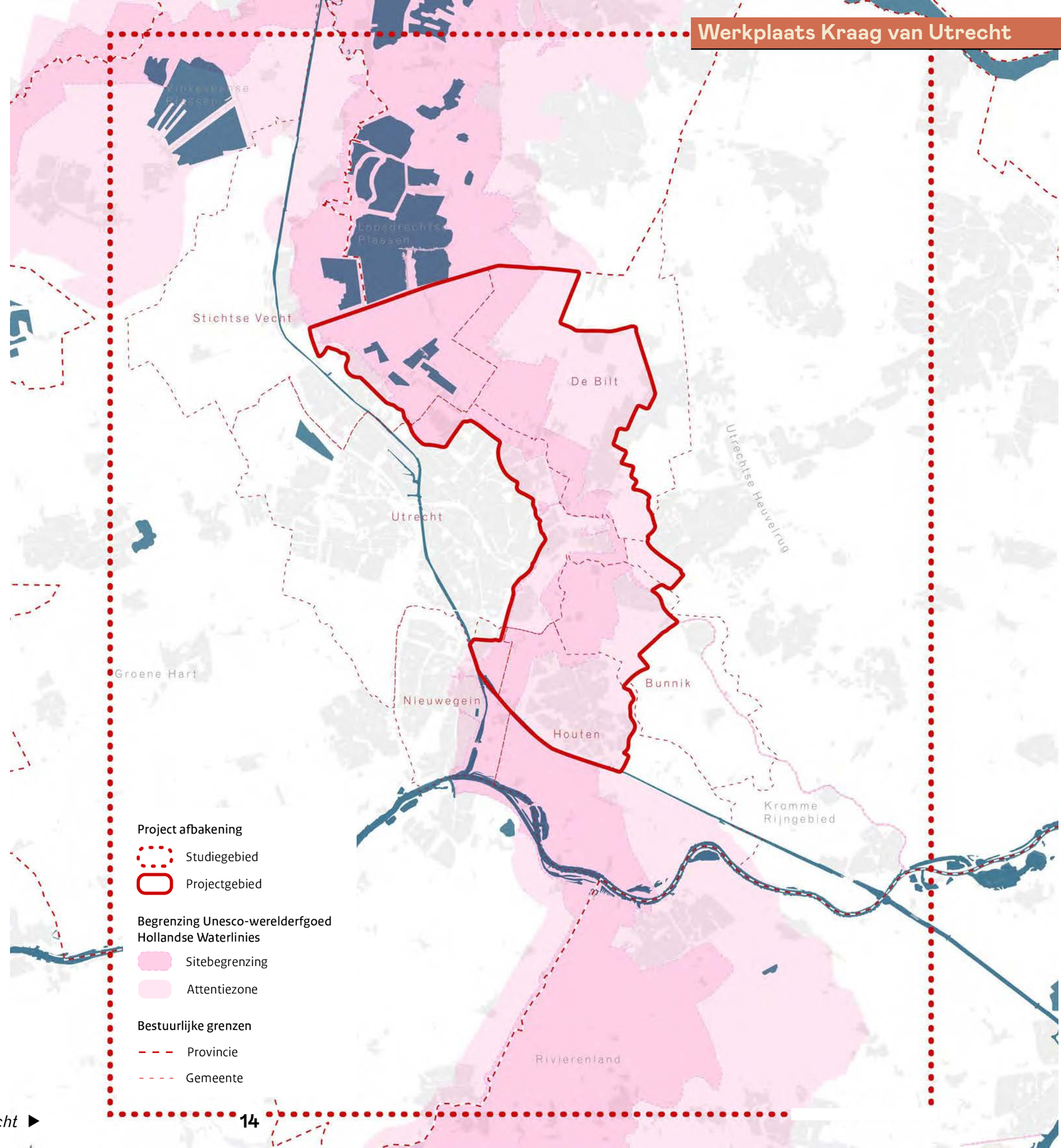
Eveneens zijn betonnen kazematten aangelegd tijdens de mobilisatieperiode 1939-1940, toen de NHW als 'Oostfront van de Vesting Holland' in staat van verdediging werd gebracht door duizenden gemobiliseerde soldaten. Zij legden infanteriestellingen aan, maakten groepsnesten met betonnen groepsschuilplaatsen en kazematten, en groeven een kilometerslange anti-tankgracht als extra waterhindernis aan de oostzijde van Utrecht. De relicten van de betonbouw uit beide wereldoorlogen zijn op tal van plekken in het linielandschap nog zichtbaar, evenals delen van de anti-tankgracht. Samen met de 19e-eeuwse forten, de inundatiegebieden rondom Utrecht, de benodigde waterwerken en het overkoepelende strategische landschap vormt dit het militaire linielandschap dat centraal staat in de Werkplaats Kraag van Utrecht.

▲
De inhoud voor dit inzetkader is een aangepaste versie van de tekst afkomstig uit het hoofdstuk over de Nieuwe Hollandse Waterlinie, onderdeel van de Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland – Utrecht.

Gebiedsafbakening

Deze werkplaats richt zich op de property en attentiezone van UNESCO werelderfgoed Hollandse Waterlinies in de Kraag van Utrecht. Hiermee bedoelen we het deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie dat hoofdzakelijk bedoeld was om de stad Utrecht te verdedigen en dat vandaag de dag een groene buffer vormt binnen de metropoolregio Utrecht. Het projectgebied is begrensd aan de zuidkant door het Amsterdam-Rijnkanaal en aan de noordkant door de provinciegrens (langs het Tienhovens Kanaal). Als studiegebied wordt een bredere context gekozen, om aandacht te kunnen geven aan stad-land relaties én aan ruimtelijke samenhang met de Vechtplassen, de Utrechtse Heuvelrug en het Kromme Rijn Linie Landschap.

De property bestaat in de Kraag voor een groot deel uit twee hoofdweerstandslijnen ten noorden, oosten en zuiden van de stad Utrecht. Er is hier sprake van een dubbele fortenring; de eerste ring werd opgeworpen omdat het gebied vele accessen kent en moeilijk te inunderen was; de tweede ring was benodigd vanwege het sterkere geschut. De daarmee samenhangende hoofdweerstandslijnen uit verschillende periodes hebben een sterke noord-zuid oriëntatie. De binnenste linie is inmiddels opgenomen in de stadsrandzone of in het woongebied. De buitenste ring, inclusief inundatiezones en schootsvelden, slingert doort het landschap. Binnen het projectgebied kruisen de werelderfgoederen van de Hollandse Waterlinies en de Romeinse noordgrens Limes elkaar.

Duiding studie- en projectgebied werkplaats Kraag van Utrecht ▶

2. Erfgoed en landschap

2.1 Behoud door ontwikkeling in UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies

De opgave: erfgoed als baathebber van ontwikkelingen

Het UNESCO Werelderfgoedverdrag (1972) vormt het vertrekpunt voor deze werkplaats. In 2021 is de Nieuwe Hollandse Waterlinie aangewezen als werelderfgoed en daarmee toegevoegd aan de Stelling van Amsterdam. Gezamenlijk erkend als werelderfgoed vormen ze nu de Hollandse Waterlinies. De Kraag van Utrecht overlapt voor een groot deel met de property en attentiezone van de Hollandse Waterlinies. ‘Behoud door ontwikkeling’ staat voor de wijze waarop Nederland wil omgaan met erfgoed: het moet meegroeien met de tijd en zich zodanig blijven ontwikkelen dat ze behouden blijft voor de toekomst. Dat vormt echter nog een behoorlijk abstract uitgangspunt om te gebruiken als basis voor een inpassingsvraagstuk.

Een essentiële vraag bij impact van ontwikkelingen op werelderfgoed is: ‘Heeft het erfgoed baat bij ontwikkeling, en hoe dan?’. Het verkennen van deze

Gebiedskaart Kraag van Utrecht met militaire structuren ▶

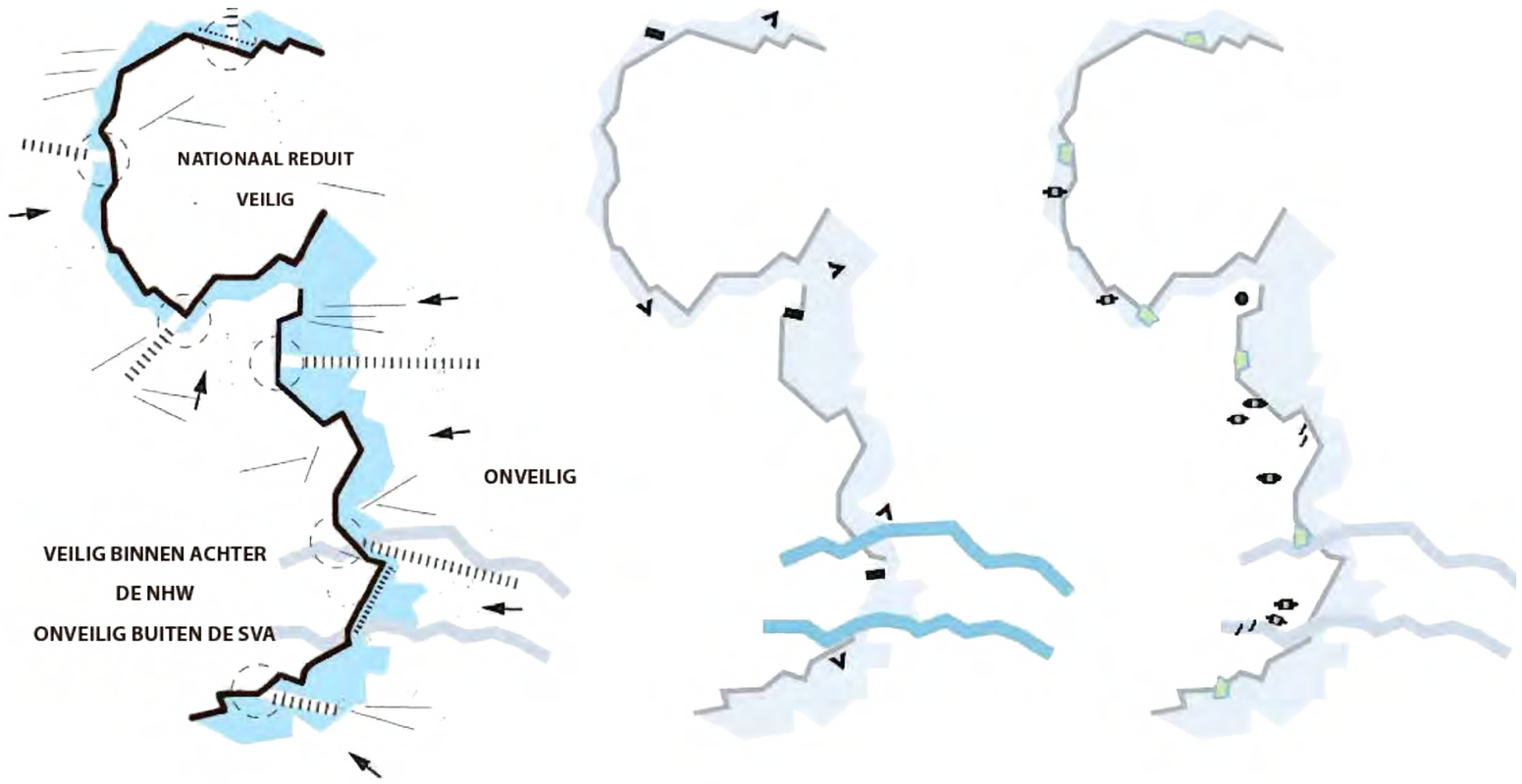
vraag helpt om concreter inzicht te krijgen in of, waar en hoe opgaven samen kunnen gaan met de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies. In andere woorden: het laat de (niet-)kansrijkheid van een ontwikkeling zien. Elke potentiële ontwikkeling bevindt zich op een spectrum tussen ‘erfgoed als baathebber’ en ‘niet verenigbaar met het erfgoed’. Het uitgangspunt is om ontwikkelingen zo ver mogelijk richting ‘erfgoed als baathebber’ te bewegen en deze baten te maximaliseren, en er in ieder geval voor te zorgen dat elke ontwikkeling verenigbaar is met het erfgoed.

Betekenis UNESCO status

Wanneer heeft het erfgoed dan baat bij ontwikkeling? Die vraag beantwoorden we in twee delen:

- We kijken naar wat er is opgenomen in ‘Statement of Outstanding Universal Value Hollandse Waterlinies’, waarin de bijzondere en unieke waarde van de Hollandse Waterlinies (OUV) is vastgelegd. Dat is uitgewerkt in de kernkwaliteiten (zie afbeelding hiernaast) in het nominatiedossier en de Gebiedsanalyses, die op kleinere schaal aangeven hoe we voorkomen dat we het erfgoed aantasten en bij voorkeur juist versterken[1].
- We kijken naar waar de Kraag van Utrecht als geheel baat bij heeft en wat het betekent als opgaven in samenhang worden bekeken. Dat gaat verder dan het werelderfgoed; hier komen ook de andere waarden van de Kraag als landschap

Gebiedsanalyse kernkwaliteiten Hollandse Waterlinies. Kernkwaliteiten, uitgangspunten en ontwikkelingsrichting Utrecht Noord
Bron: Feddes|Olthoff landschapsarchitecten i.s.m. Marinus Kooiman Cultuurhistorische Projecte. Uitgegeven door provincie Utrecht

Strategisch landschap
- Hoofdverdedigingslijn
- Komkeringen
- Inundatiekommen
- Accessen
- Verboden Kringen
- Houten huizen

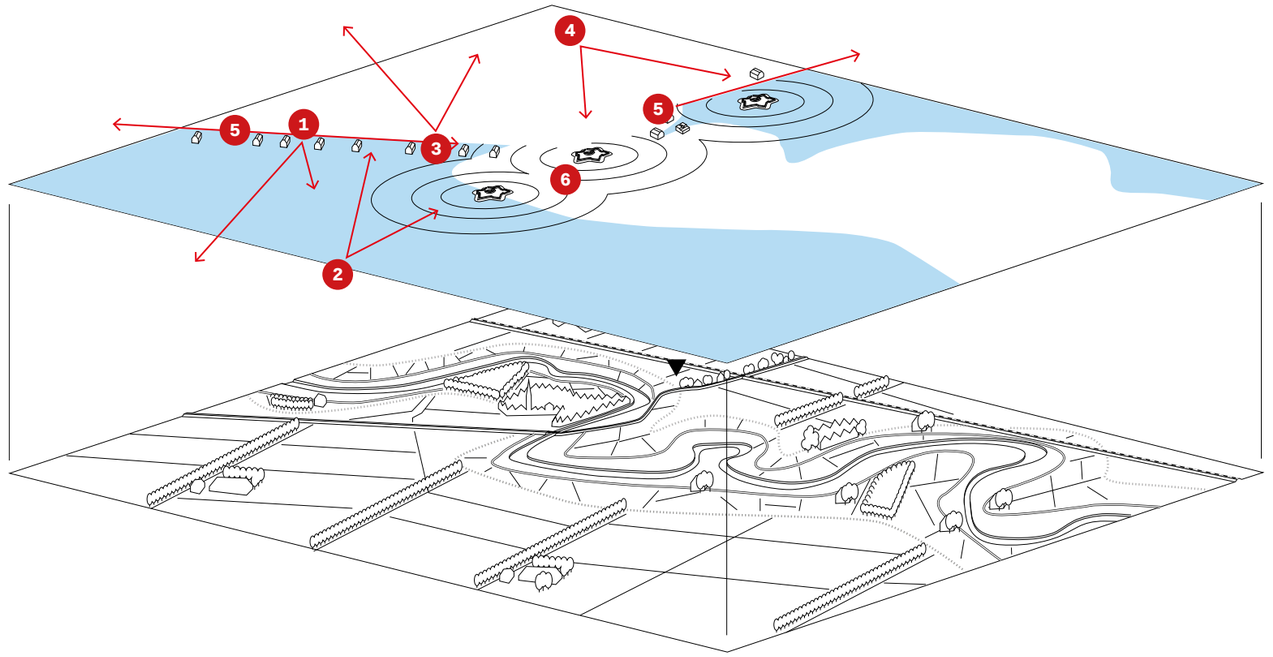
Watermanagementsysteem
- Inundatiekaden
- Rivieren
- Inundatiekanalen
- Toevoerkanalen
- Uitlozings- en kwelkommen
- Hoofdinlaten
- Sluizen en dammen
- Schotbalkloodsen
- Gemalen

Militaire werken
- Vestingen
- Forten, werken en batterijen
- Stellingen en verspreide werken
- Groepsschuilplaatsen
- Andere militaire objecten

terug. Deze zoektocht vormt onderdeel van deze werkplaats.

In de Gebiedsanalyses staat een lijst van ruimtelijke principes bij ontwikkelingen binnen de property. Enkele bepalende **ruimtelijke principes** die horen bij de kernkwaliteiten zijn:

- Maak het samenhangende stelsel van strategisch landschap, watermanagement en de militaire werken beter zichtbaar en beleefbaar.
- De maat, schaal en vorm van nieuwe ontwikkelingen is passend in het landschap en wordt afgestemd op de elementen van de linie.
- Behoud en herstel de continuïteit van de hoofdweerstandslijn als lineaire hoger gelegen structuur in het landschap als begrenzing van de inundatiekommen (onveilige zijde) en het te verdedigen gebied (veilige zijde.
- Behoud de zichtlijnen en behoud de openheid van de inundatiekommen, schootsvelden en verboden kringen waar deze nog aanwezig is.
- Behoud de herkenbaarheid van het watermanagementsysteem.
- Behoud en versterk de betekenis die de waterlinie heeft voor de stad Utrecht, als groen ‘uitgespaard’ landschap; ademruimte voor de stad.
- Behoud het verkavelingspatroon van het landschap.

1. vanaf de hoofdverdedigingslijn richting inundeerbaar gebied;
2. vanaf inundeerbaar gebied richting hoofdverdedigingslijn;
3. vanaf de hoofdverdedigingslijn richting verdedigd gebied;
4. vanaf verdedigd gebied richting hoofdverdedigingslijn;
5. op de hoofdverdedigingslijn in de lengterichting;
6. op en rondom forten, waterwerken en vestingen.

▲
Principes voor visuele integriteit vanuit mogelijke relevante standpunten en kijkrichtingen
Bron: Adviesrapportage Visuele integriteit Hollandse Waterlinies door Kwaliteitsteam Hollandse Waterlinies

Behouden en versterken visuele integriteit

De kernkwaliteiten gaan vaak over landschappelijke structuren, zichtbaarheid en zichtrelaties. Doel is het bewaren van nog bestaande samenhang of versterken van verloren gegane samenhang in het systeem. Doordat openheid en zichtrelaties het landschap als het ware ‘doorsnijden’ ontstaat een raamwerk van zichtassen vanuit en tussen de diverse elementen zoals verdedigingswerken, accessen en waterwerken. Onderscheidend voor de Kraag is de dubbele fortenring, waardoor er zichtrelaties in vele richtingen waren. Ook is de iets hogere ligging, door de nabijheid van de Heuvelrug en oude stroomruggen van de Kromme Rijn, bepalend voor het landgebruik, wat anders was dan de nattere gebieden waar een groot deel van de waterlinie zich bevindt.

S

M

L

◀ *Kleinschalig recreatief gebruik van waterstructuren behorende tot de Hollandse Waterlinies*
Bron: Jessica de Korte via Utrecht Beeldbank

◀ *Forten als geheel met bijbehorende programmering*
Bron: Jessica de Korte via Utrecht Beeldbank

◀ *De Lunetten: een aaneenschakeling van forten, doorsneden door hedendaagse infrastructuur*
Bron: Het Utrechts Archief

Erfgoedwaarden op alle schaalniveaus

De waterlinie biedt, naast historische waarde, functionele gebruikswaarden op diverse schaalniveaus. Niet alleen de beleving van kleine waterbouwkundige objecten tot grote infrastructuren en landschappelijke structuren draagt bij aan de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving. De waterstructuur heeft ook grote ecologische, waterstaatkundige en recreatieve waarde, evenals de forten. Ook biedt het erfgoed kansen voor samenhangende recreatieve ontsluiting op regionaal niveau en zijn enkele forten populaire locaties voor evenementen en culturele activiteiten.

De waterlinie is daarmee een essentieel onderdeel van de rijke schatkist aan kwaliteiten die de oostflank van Utrecht te bieden heeft.

S

M

L

◀ *Kunstwerk van Gijs Van Vaerenbergh vormt een monument voor de waterbouw van de Nieuwe Hollandse Waterlinie*
Bron: Jessica de Korte

◀ *Educatief gebruik van het erfgoed*
Bron: Jelle Verhoeks via Utrecht Beeldbank

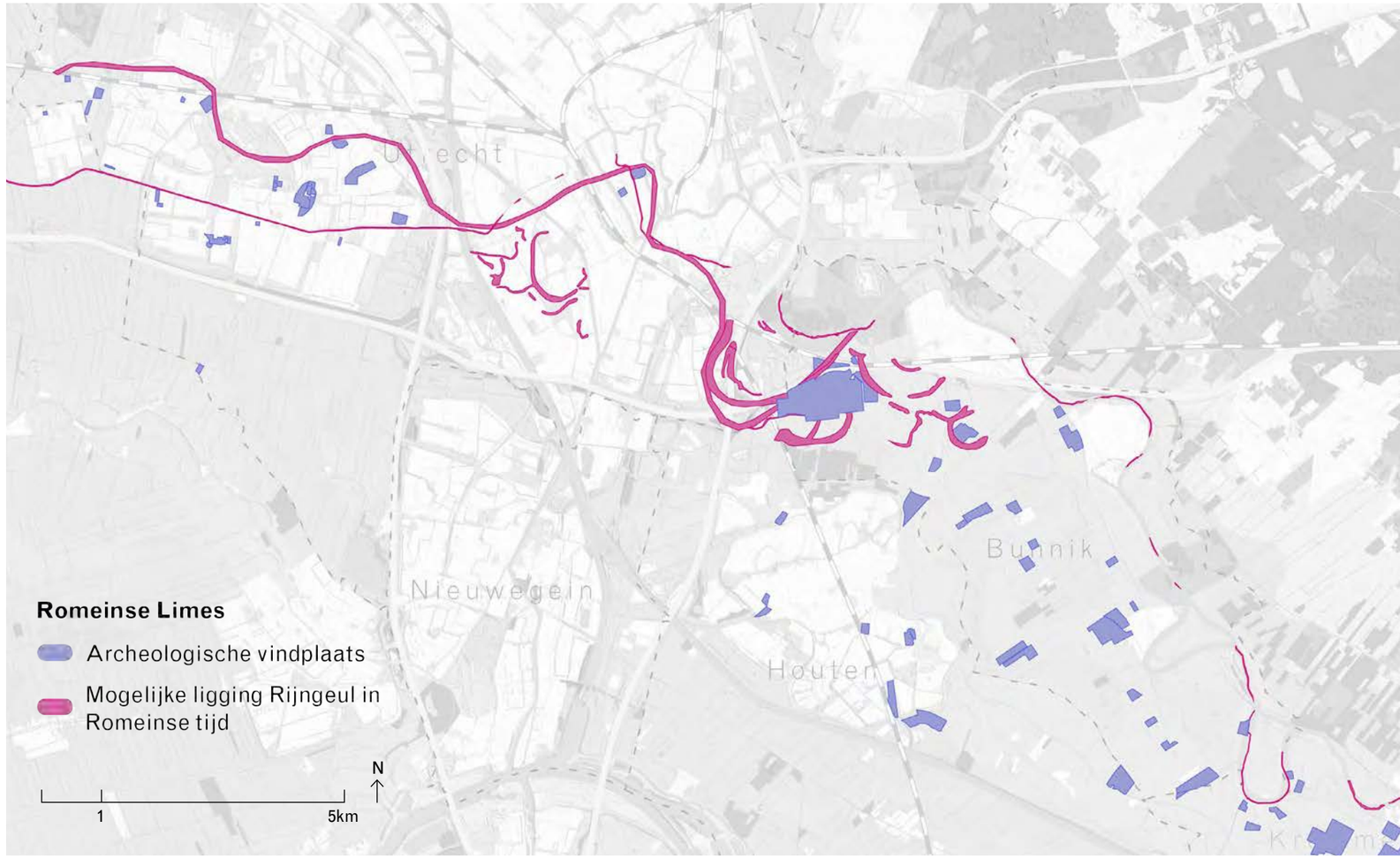

◀ *Luchtfoto Fort Voordorp. Het fort wordt tegenwoordig gebruikt als evenementenlocatie.*
Bron: Fotodienst GAU, fotograaf

2.2 Lezing van het landschap

Het landschap van de Kraag van Utrecht is een rijke compositie van tijdslagen, waarin sporen van verschillende tijdperken elkaar overlappen en nog altijd het heden vormgeven.

De Romeinse Limes, die diagonaal door het gebied loopt heeft een grote culturele betekenis voor de Kraag en de bredere regio. Deze structuur is vrijwel verborgen, maar uit zich subtiel in oude lopen van de Kromme Rijn en wordt ook zichtbaar gemaakt in opgravingen.

▲
Vindplaatsen en landschappelijke restanten van de Romeinse Limes in kaart

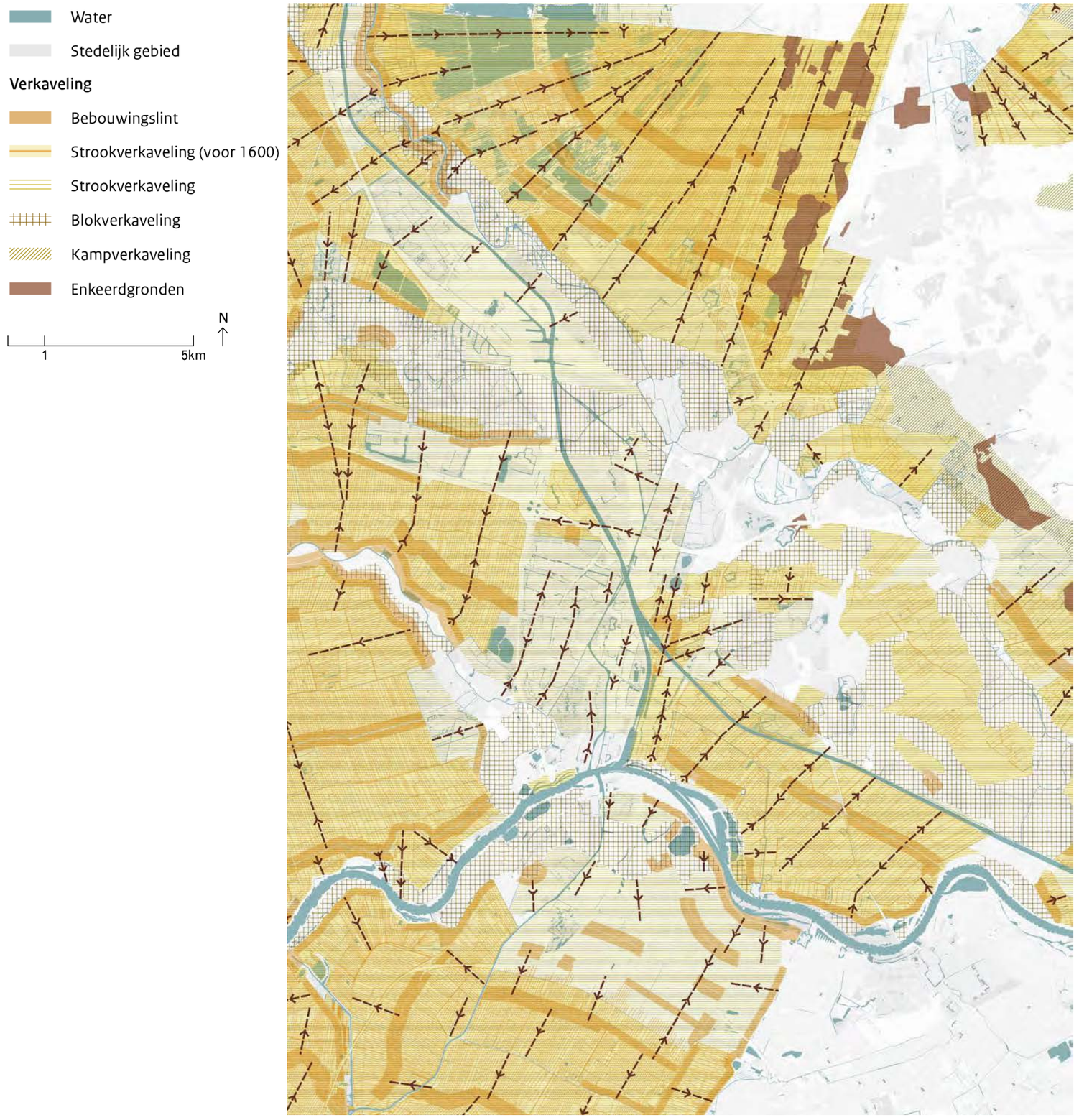
▲
Opgegraven schip Romeinse Limes in Museum Hoge Woerd
Bron: Jelle Verhoeks via Utrecht Beeldbank

Meer dan duizend jaar later kreeg het landschap opnieuw vorm door historische ontginningen en agrarische systemen, waarbij moerassen en veengebieden werden getransformeerd tot een geordend cultuurlandschap. Deze ontginningen, gekenmerkt door lange, smalle kavels en ontwateringssloten in het slagenlandschap en compactere blokverkavelingen in het rivierengebied, creëerden een landschap dat gevormd is door de landbouw.

▲
Oude kaartbeelden Kraag van Utrecht waarin de agrarische verkaveling duidelijk zichtbaar is
Bron: Topografische Dienst, cartograaf/graveur

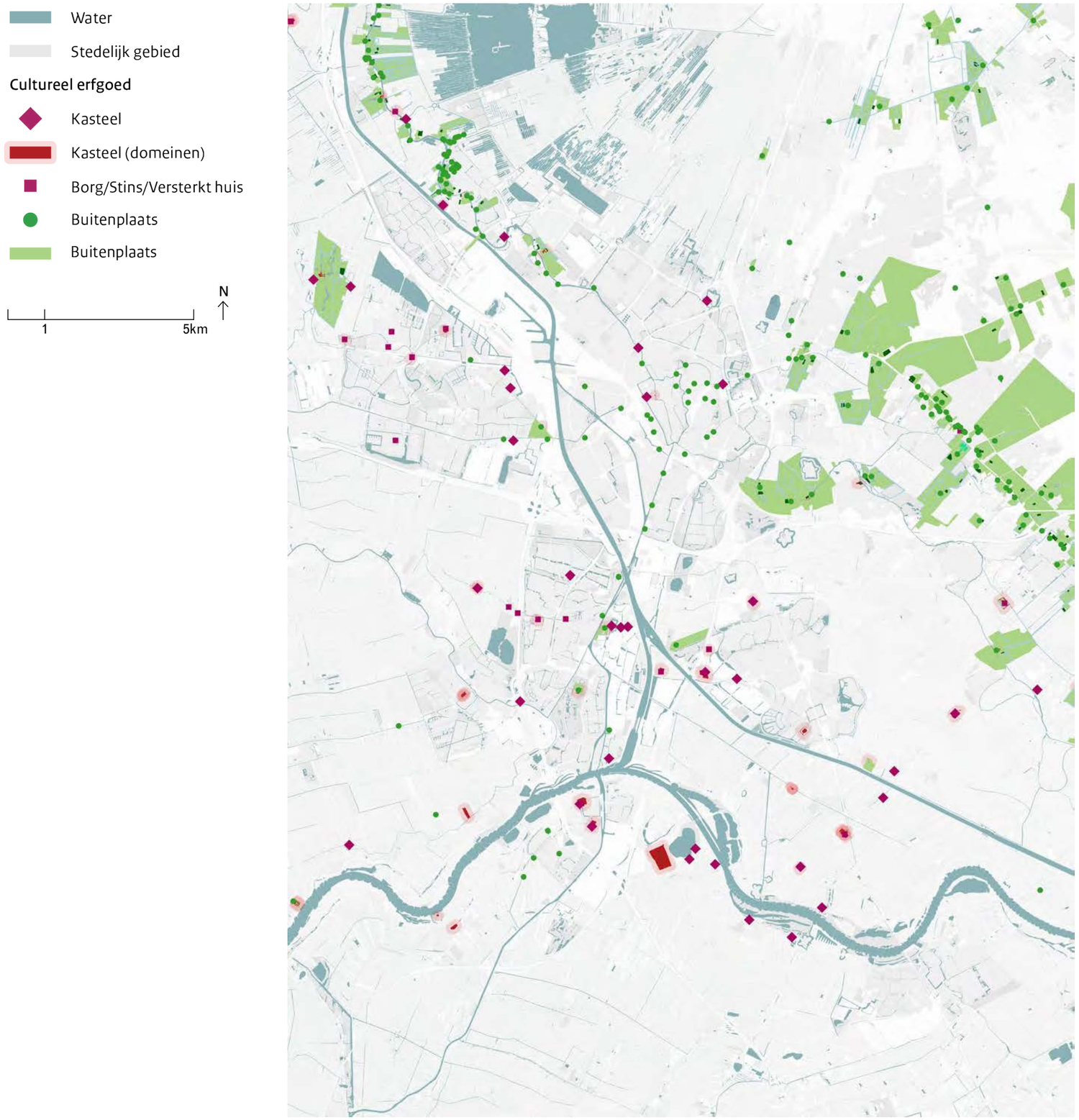
Agrarische structuren in de Kraag van Utrecht

In de zeventiende en achttiende eeuw werd een nieuw verhaal toegevoegd aan de oostflank van Utrecht, toen de zuidoostelijke stuwwallen zich ontwikkelden tot de Stichtse Lustwarande. Een reeks van landgoederen, kastelen en buitenplaatsen die een geheel nieuwe ruimtelijke en culturele orde introduceerden. Deze buitenplaatsen, met hun lange lanen, geënsceneerde zichtlijnen en zorgvuldig aangelegde parken, vormden een contrast én een harmonie met de agrarische vlaktes. Ze voegden elegantie, hiërarchie en symboliek toe aan het landschap en transformeerden het tot een omgeving van representatie en verstilling.

▲
Oude foto van het landgoed Houdringe te De Bilt
Bron: Het Utrechts Archief

Landgoederen, kastelen en buitenplaatsen in de Kraag van Utrecht
▼

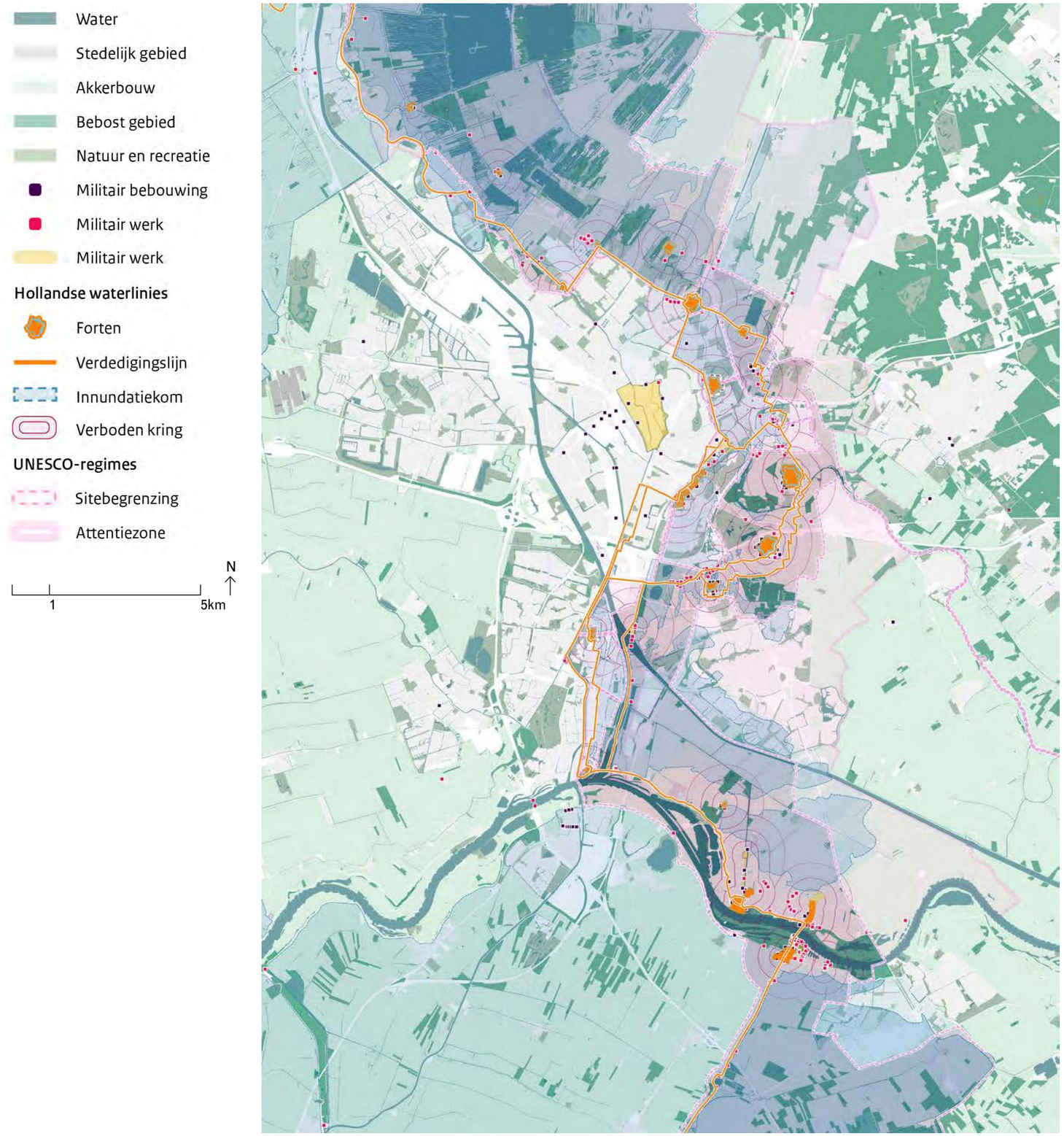

De waterlinie in het landschap

De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd vanaf eind achttiende eeuw ontworpen en in de negentiende eeuw aangelegd als een verdedigingssysteem dat gebruikmaakte van gecontroleerde inundatie. Hiervoor werd een verfijnd netwerk van sluizen, dijken en kades gebouwd dat het waterpeil nauwkeurig kon reguleren. Hiervoor is grotendeels gebruikgemaakt van het bestaande (cultuur)landschap. De forten waren beplant en slechts zichtbaar als kleine verhoging in het landschap. Rondom de forten liggen verboden kringen, dit zijn vrije schootsvelden waarin geen ruimte is voor permanente obstakels zodat de vijand goed zichtbaar was vanuit de forten.

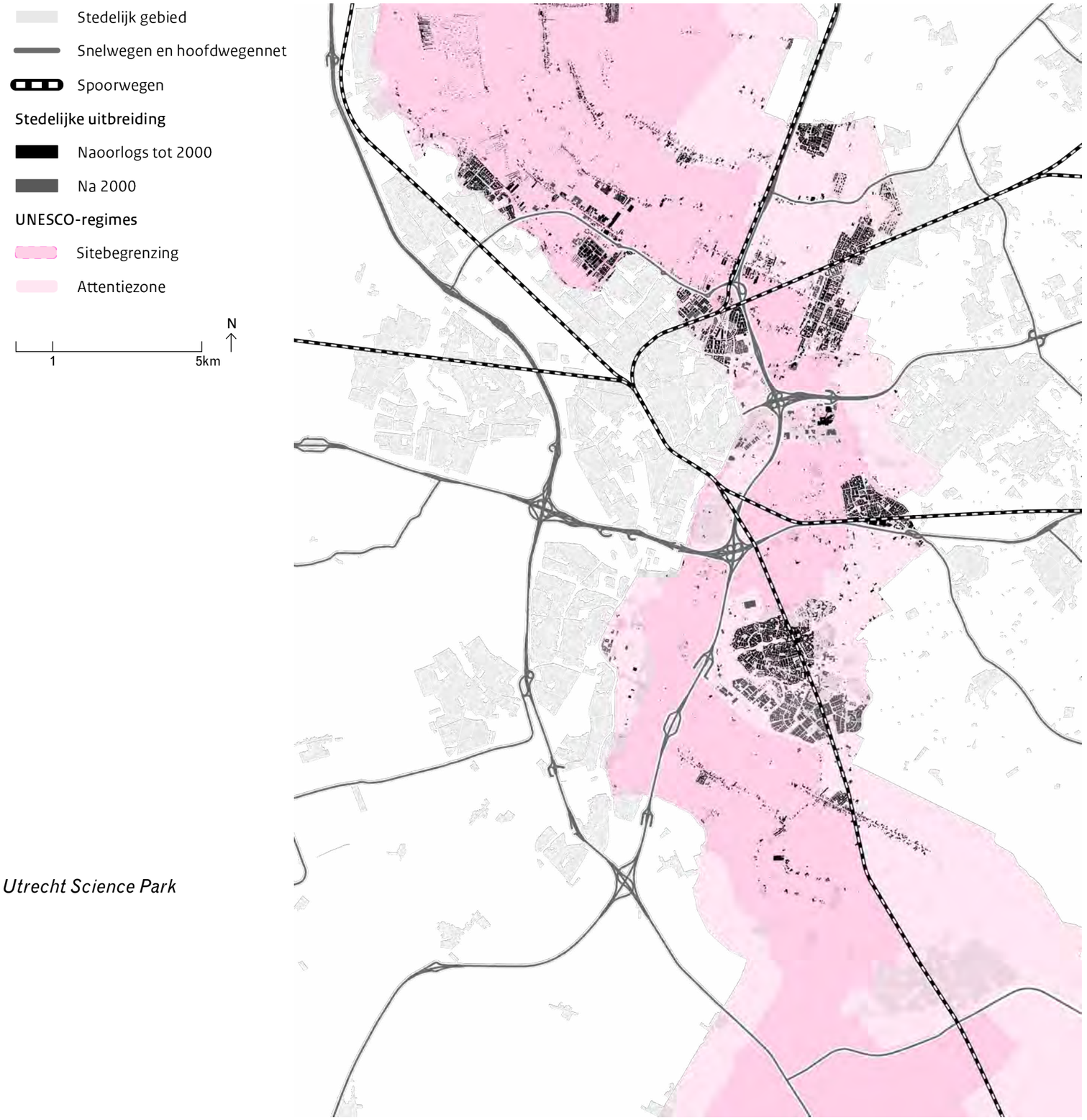
In de decennia daarna is de linie herhaaldelijk aangepast, onder meer door het versterken en vergroten van forten, het verbeteren van de waterwerken en het toevoegen van betonnen schuilplaatsen en kazematten toen het bereik van artillerie toenam. Bij Utrecht werd de linie naar het oosten uitgebreid met de aanleg van een tweede fortenring, bestaande uit grotere forten die de linie maar ook elkaar konden verdedigen.

Gebiedskaart Kraag van Utrecht met militaire structuren

Na de Tweede Wereldoorlog tot op heden kreeg het landschap van de Kraag van Utrecht een geheel nieuwe laag. Toen de uitbreiding van infrastructuur, stedelijke groei en de ontwikkeling van het Utrecht Science Park (USP) het gebied steeds verder begonnen te versnipperen. Nieuwe snelwegen en spoorwegen die verbreed en opgetild boven het maaiveld kwamen te liggen, doorsneden de vroegere open structuren en vormden harde grenzen tussen de landschappelijke eenheden. De oprukkende bebouwing van Utrecht en omliggende kernen vulde de tussenruimtes die ooit de leesbaarheid van de Hollandse Waterlinies ondersteunden. Waar vroeger het contrast tussen verdedigingswerken, open inundatievelden en hoger gelegen gronden helder afleesbaar was, is dit patroon nu op veel plaatsen vervaagd door verstedelijking en infrastructuur; vooral bij de binnenste fortenring. De samenhang tussen linie, landschap en historie is daardoor diffuser geworden.

Naoorlogse stedelijke ontwikkeling in de Kraag van Utrecht

Utrecht Science Park

Landschappelijke gelaagdheid

De Kraag van Utrecht laat in 2025 een bijzonder rijke landschappelijke geschiedenis zien. In dit gebied komen eeuwen van ruimtelijke vindingrijkheid, militaire strategie, agrarisch gebruik en natuurlijke dynamiek op een unieke manier samen. Als onderdeel van de Hollandse Waterlinies vormt de Kraag een zeldzame combinatie van een historisch verdedigingslandschap en het snel veranderende hart van de Utrechtse metropoolregio. Forten, inundatiezones en schootsvelden liggen als een intelligent patroon over het landschap heen, en verbinden stad en platteland, ecologie en cultuur, erfgoed en innovatie in één samenhangend geheel.

Deze lange geschiedenis geeft de Kraag een uitgesproken ruimtelijke identiteit. Het open landschap draagt de herinnering aan strategische inundaties, toont de geometrie van het defensiesysteem en laat tegelijkertijd het continue agrarische ritme zien dat het gebied eeuwenlang heeft gevormd. Tegen deze achtergrond ontwikkelt zich vandaag een regio die sterk in beweging is. De nabijheid van stedelijke kernen maakt de Kraag aantrekkelijk voor woningbouw, mobiliteit en kennisontwikkeling rond het USP. Tegelijk vervullen de open ruimtes en hydrologische structuren een cruciale rol bij waterberging, klimaatadaptatie en de energietransitie. De landschappen, routes en zichtlijnen dragen daarnaast bij aan recreatieve waarde en regionale economische vitaliteit.

Forten en inundatiezones

Bron: Fotodienst GAU, fotograaf

Bron: Samuel van Engelshoven

Cultuur en kennis

Bron: Brothers Horeca Group via Bierenappelsap.nl

Bron: Ruben Drenth via Utrecht Beeldbank

Bron: Lotte Stierhout via Utrecht Beeldbank

Stedelijkheid en agrarisch landschap

Bron: Ruben Drenth via Utrecht Beeldbank

Voor een beter begrip van het huidige landschap beschrijven we het gebied aan de hand van de lagenbenadering.

De eerste laag vormt de **landschappelijke onderlegger** van het gebied: laaggelegen veengebieden, de hogere zandruggen van de Utrechtse Heuvelrug en het Kromme-Rijnlandschap met oeverwallen en komgronden.

De tweede laag is het **historisch netwerk** van routes en structuren, met lijnen uit de waterlinie, oude wegen, de Limes, lanen van buitenplaatsen en paden die ooit de beweging en zichtlijnen bepaalden.

De derde laag bestaat uit moderne infrastructuur: het **barrièrelandschap** van spoorlijnen, snelwegen en mobiliteitsassen die het landschap verbinden én fragmenteren. Opvallend in dit gebied zijn drie ‘infrastructuurlandschappen’ waar infrastructuur extra versnippering veroorzaakt.

Landschappelijke onderlegger

Bron: Delta-Phot Luchtfotografie, fotograaf

Bron: Het Utrechts Archief, fotograaf

Historisch netwerk

Bron: Jelle Verhoeks via Utrecht Beeldbank

Bron: Jelle Verhoeks via Utrecht Beeldbank

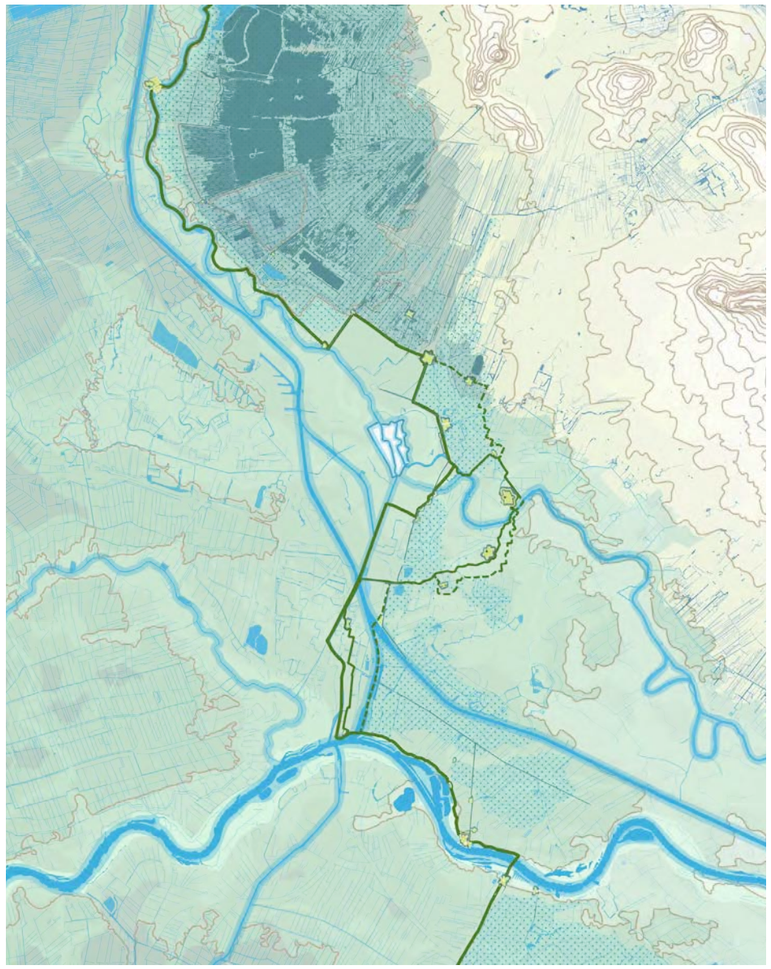
Bron: Fotodienst GAU, fotograaf

Barrièrelandschap

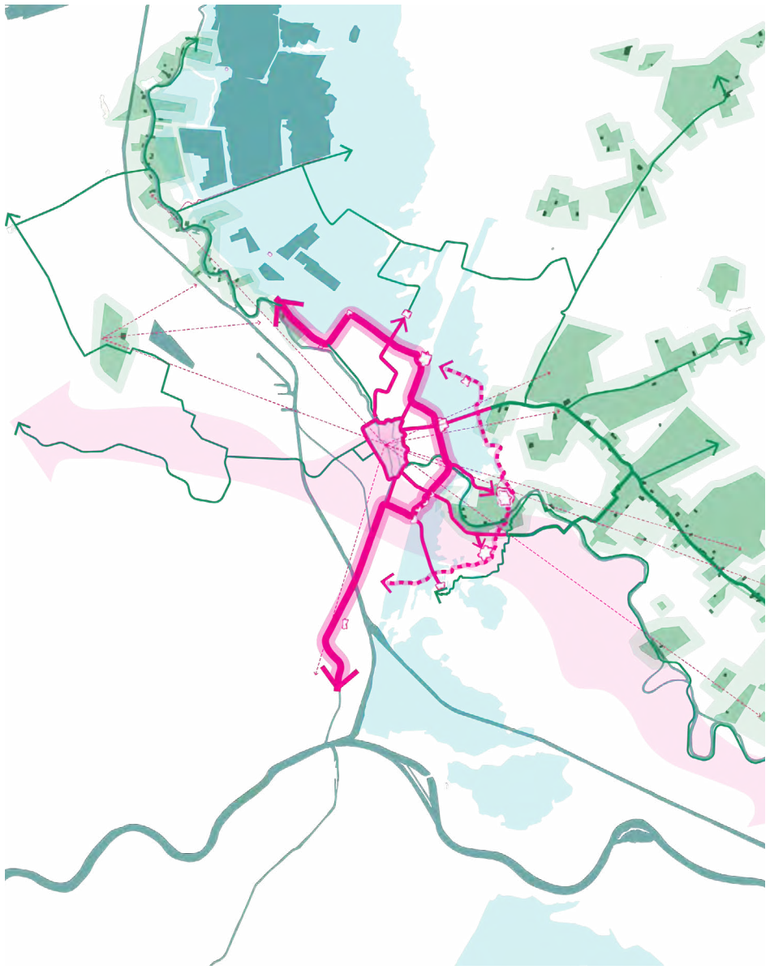
Bron: Het Utrechts Archief, fotograaf

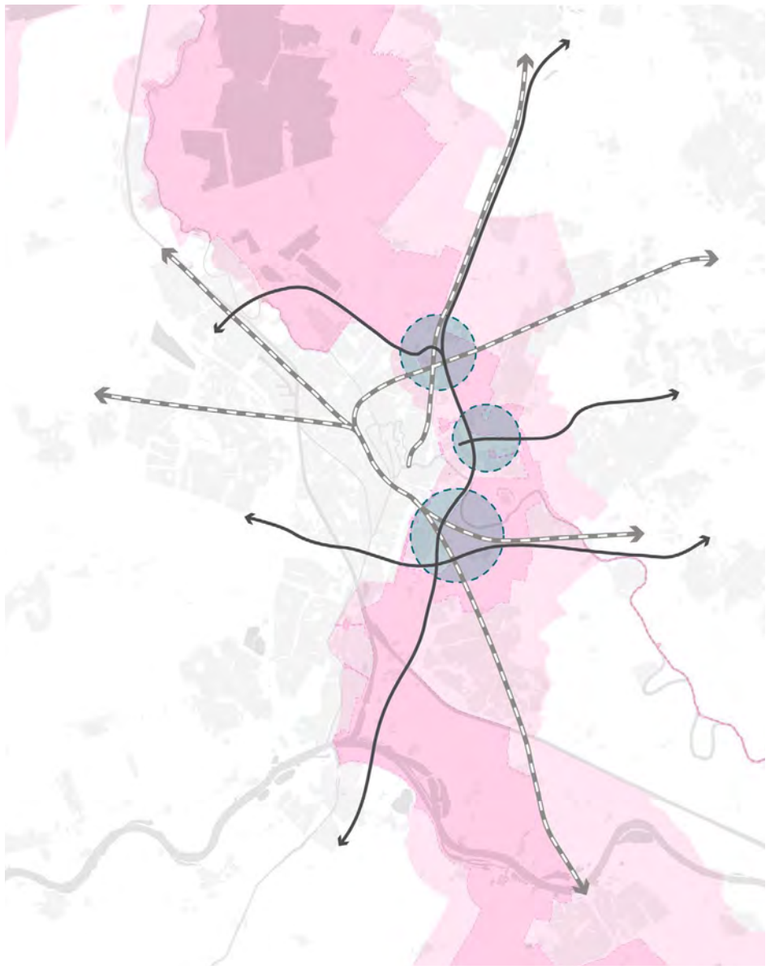
Landschappelijke onderlegger

- Rivierengebied
- Slagenlandschap
- Heuvelrug

Historisch verbonden netwerk

- Hoofdweerstandslijn
- Dubbele fortenring
- Groenblauwstructuur Kromme Rijn-Vechtplassen
- Verbindende radialen
- Romeinse Limes

Barrièrelandschap

- Snelwegen
- Spoor
- Infrastructuurlandschappen Noord, Uithof en Lunetten

3. Honderd-en-een ontwikkelingen vragen om ruimte

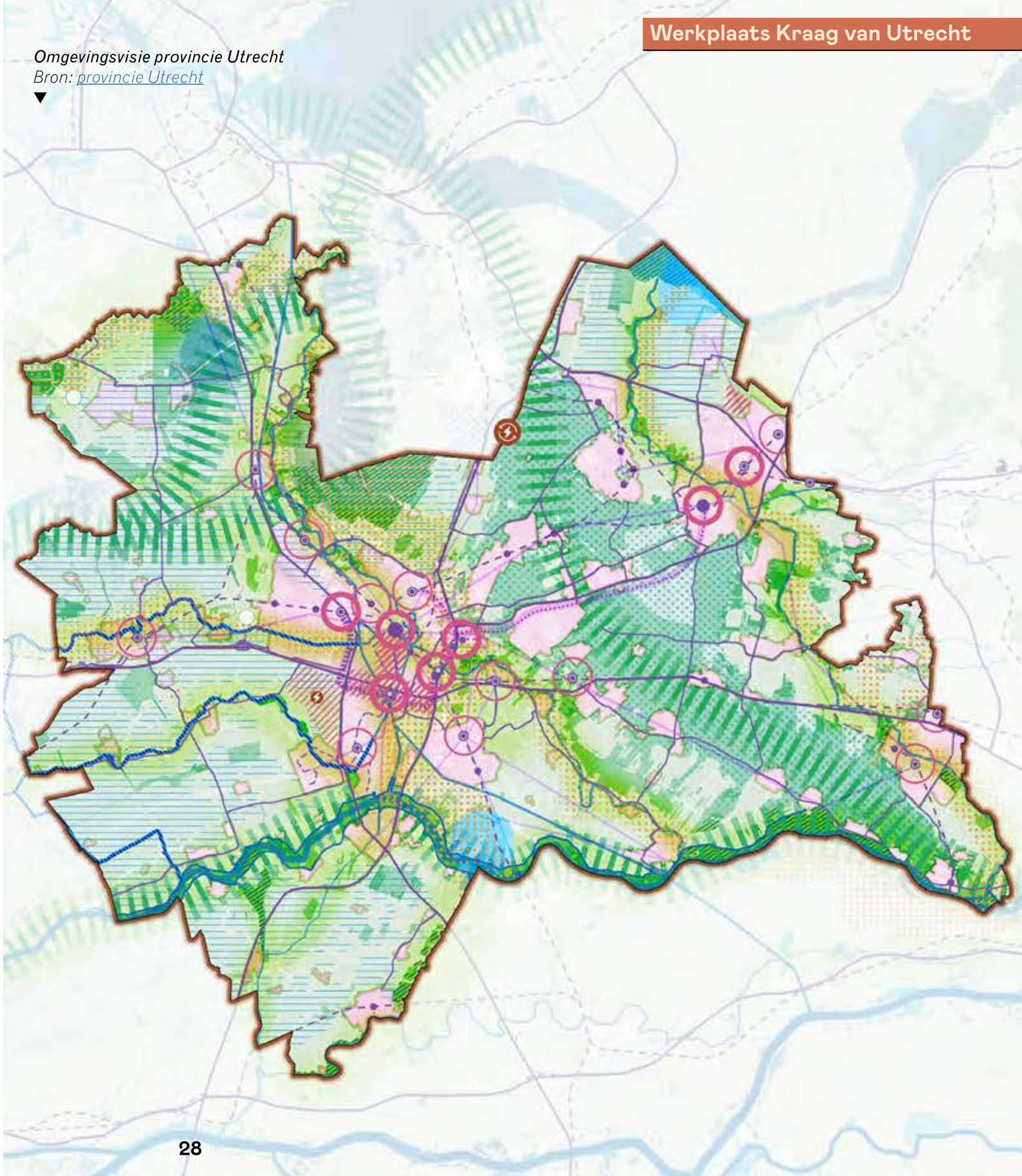
3.1 Stapeling van beleid en ambities vraagt om een samenhangend verhaal

De Kraag van Utrecht komt terug in een grote hoeveelheid beleidsstukken en ruimtelijke visies. Ook binnen de Kraag vinden gebiedsprocessen plaats. Tijdens de werkplaats kwamen voornamelijk de volgende zaken aan bod:

1. Beleid met betrekking tot het UNESCO werelderfgoed
   - Statement of Outstanding Universal Value
   - Uitwerking in kernkwaliteiten (nominatiedossier), die in de Gebiedsanalyses gebiedsspecifiek worden toegelicht.

2. Algemeen ruimtelijk beleid (Omgevingswet)
   - Besluit Kwaliteit Leefomgeving
   - Omgevingsvisies (gemeentelijk, provinciaal, nationaal).
   - Gebiedsvisies en -processen, zoals Fortenpark Nieuwe Wulven, Ontwikkelperspectief Maarschalkerweerd en Ontwikkelperspectief Kromme Rijn Linie Landschap.

Omgevingsvisie provincie Utrecht
Bron: provincie Utrecht

Werkplaats Kraag van Utrecht | opgaven

Beoordeel de opgaven qua 'urgentie' en 'bijdrage aan de waarden en UNESCO-kernkwaliteiten'

◀ *Matrix welke gebruikt is in ontwerpatelier om scherpte te krijgen in de benodigde ontwikkelruimte. Tijdens het ontwerpatelier zijn de verschillende opgaven ingevuld op deze matrix. Deze ingevulde versie is opgenomen in de bijlage.*

Op het eerste gezicht kennen de visies een grote mate van samenhang en wordt er veel onderling verwezen. Bij nadere bestudering worden accentverschillen duidelijk; vooral de omgang met verstedelijking in de Kraag van Utrecht is een groot spanningsveld. De stapeling van beleid en ambities vraagt daarom om houvast en een samenhangend verhaal.

3.2 Impactvolle ontwikkelingen

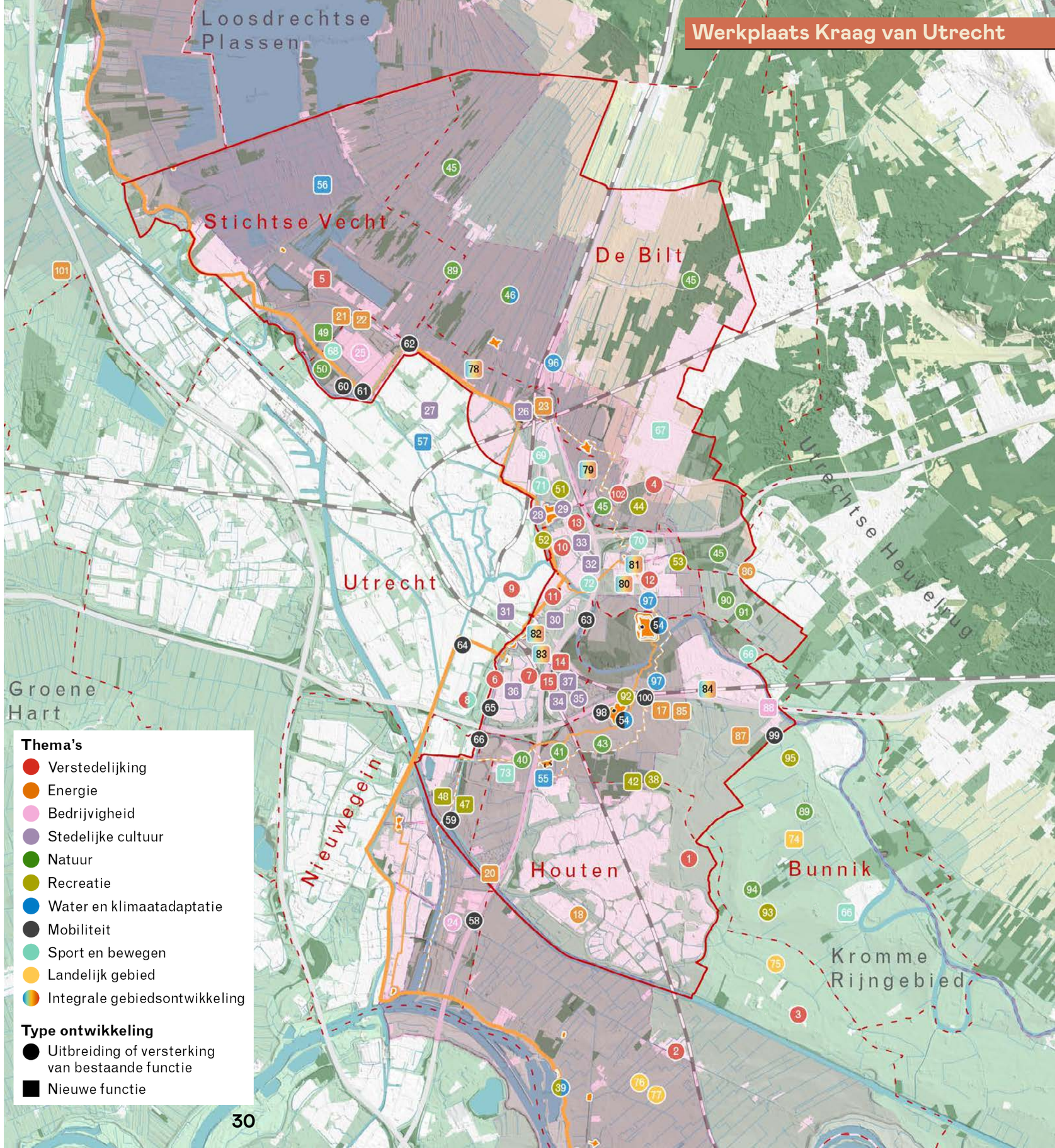
Tijdens de werkplaats kwamen opgavehouders van 20+ partijen samen om tot een gezamenlijk verhaal voor de Kraag van Utrecht te komen. Die noodzaak is groot; de kaart op de volgende pagina laat zien dat de inventarisatie meer dan 100 ontwikkelingen bevat, die (mogelijk) ruimte vragen in de Kraag. De aanpak van de werkplaats is gestoeld op de integratie van de kwaliteiten en opgaven in het gebied. Dat vergt scherpte in de benodigde ontwikkelruimte, waarvoor de matrix hiernaast is toegepast:

1. Wat is de mate van urgentie voor ontwikkelruimte ín de Kraag?
2. Wat is de mate van bijdrage aan de waarden en UNESCO-kernkwaliteiten van de Kraag?

Deze vragen helpen om een eerste vertrekpunt van de zoektocht naar ontwikkelruimte te bepalen: moeten we ons gaan afvragen óf een opgave wel een plek moet krijgen in de Kraag, of is de mate van urgentie en/of de bijdrage aan de waarden en UNESCO-kernkwaliteiten dermate hoog dat het gaat om waar en hoe we de opgave een plek kunnen bieden.

In veel gevallen gaat het om gemeente-overstijgende vraagstukken. Bovendien kan het niet beantwoorden van een opgave in de ene gemeente leiden tot juist een grotere inpassingsopgave in een andere gemeente, bijvoorbeeld als het gaat om de inpassing van elektriciteitsinfrastructuur. Dat onderstreept het belang van een gezamenlijk handelingsperspectief en het streven naar een visie voor het geheel. Het zoeken naar koppelkansen helpt om schaarse ruimte zo goed mogelijk te benutten. Juist samenwerking versterkt de Kraag als geheel en in het bijzonder de kernkwaliteiten van het werelderfgoed. Daarmee neemt de kansrijkheid van de inpassingsopgave van ontwikkelingen toe, met ‘erfgoed als baathebber’ als uitgangspunt. Desondanks wordt binnen deze werkplaats geen visie opgesteld.

Honderd-en-één ontwikkelingen in de Kraag van Utrecht. ▶ Zie bijlage voor een volledig overzicht van alle projecten.

3.3 Gebiedsdekkende ruimtelijke opgaven

Beleidsambities, programmatische opgaven en het behoud van erfgoedwaarden komen hier samen in zes gebiedsdekkende ruimtelijke opgaven die gezamenlijk meerwaarde bieden voor de linie als geheel. In deze opgaven kan de linie zowel baathebber zijn als te maken krijgen met mogelijke conflicten:

Erfgoed

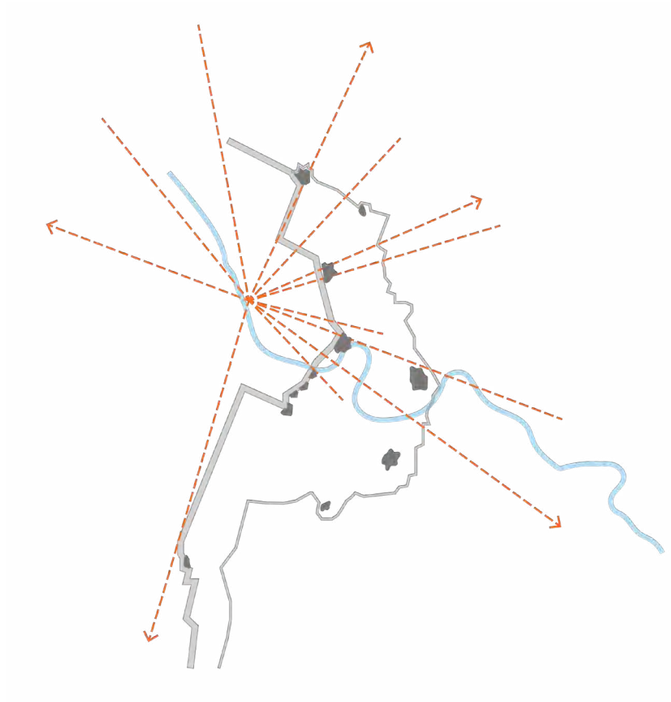
- Bescherming en benutting van het werelderfgoed
- Visuele integriteit en herkenbaarheid
- In samenhang met andere erfgoedwaarden, zoals de Limes en de buitenplaatsen

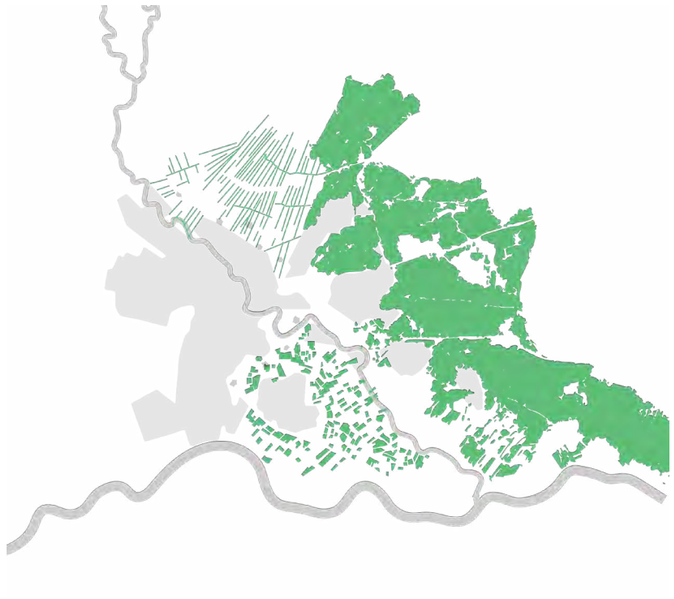
Bodem, water en landschap

- Onderscheidende karakteristieken van het landschap herstellen en versterken met openheid en landschapselementen
- Watersysteemherstel met peilopzet en vergroten sponswerking
- Water en bodem sturend in gebiedsontwikkelingen
- Het vergroten van het bosareaal
- Behouden van vruchtbare landbouwgronden

Groenblauwe structuur

- Systeemherstel natuur
- Realisatie Natuurnetwerk Nederland
- Doorgaande ecologische verbindingszone Kromme-Rijngebied en Vechtplassen
- Groenblauwe verbindingen in flanken heuvelrug
- Groen in en om de stad
- Groenblauwe dooradering op lokaal niveau
- Transformatie van de landbouw, cultuurlandschap als drager voor groenblauwstructuur
- Het ontwikkelen van grootschalige verbindingen vragen om investeringen (zie bijlage over financiering)

Recreatieve structuur

- Recreatieve stad-landverbindingen
- Herkenbare routes langs de linie
- Combineren met natuur en erfgoed
- Samenhang en toegankelijkheid

Wonen, werken, leren en bewegen

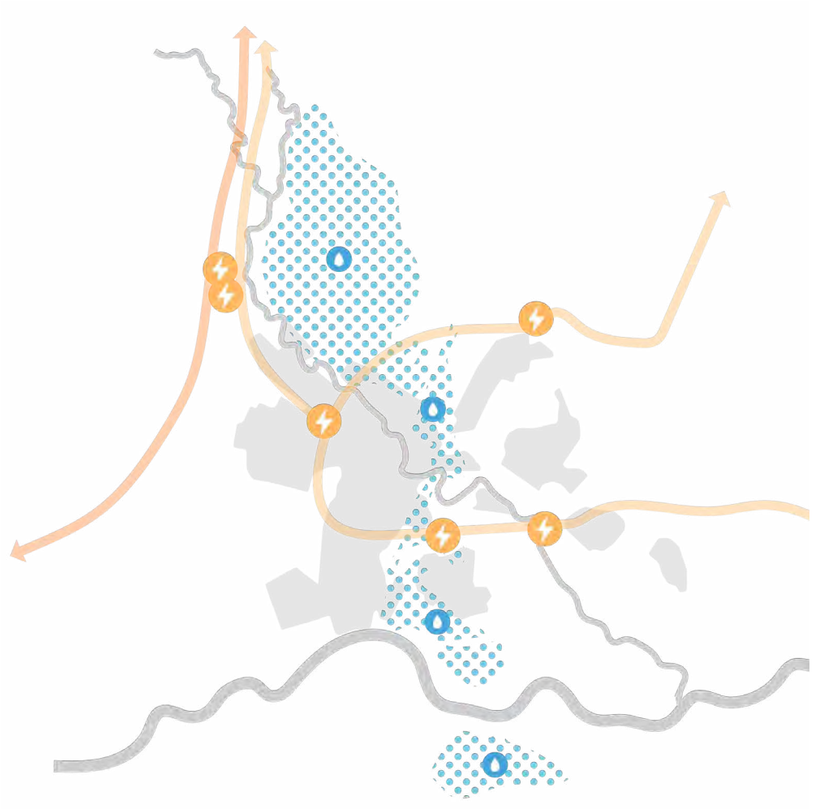
- Geconcentreerde verstedelijking nabij Lunetten-Koningsweg en Utrecht Science Park
- ‘Straatje erbij’; woningbouw aan de rand van kleinere kernen
- Uitbreiding infrastructuur en OV
- Ruimtevraag sportvoorzieningen

Utilitaire infrastructuren

- Inpassing midden- en hoogspanningsstations, en in de toekomst ook mogelijk andere energie-infrastructuur en -opwekking
- Aanleg verzwaring energienetwerk
- Retentiebekkens/piekbergingen

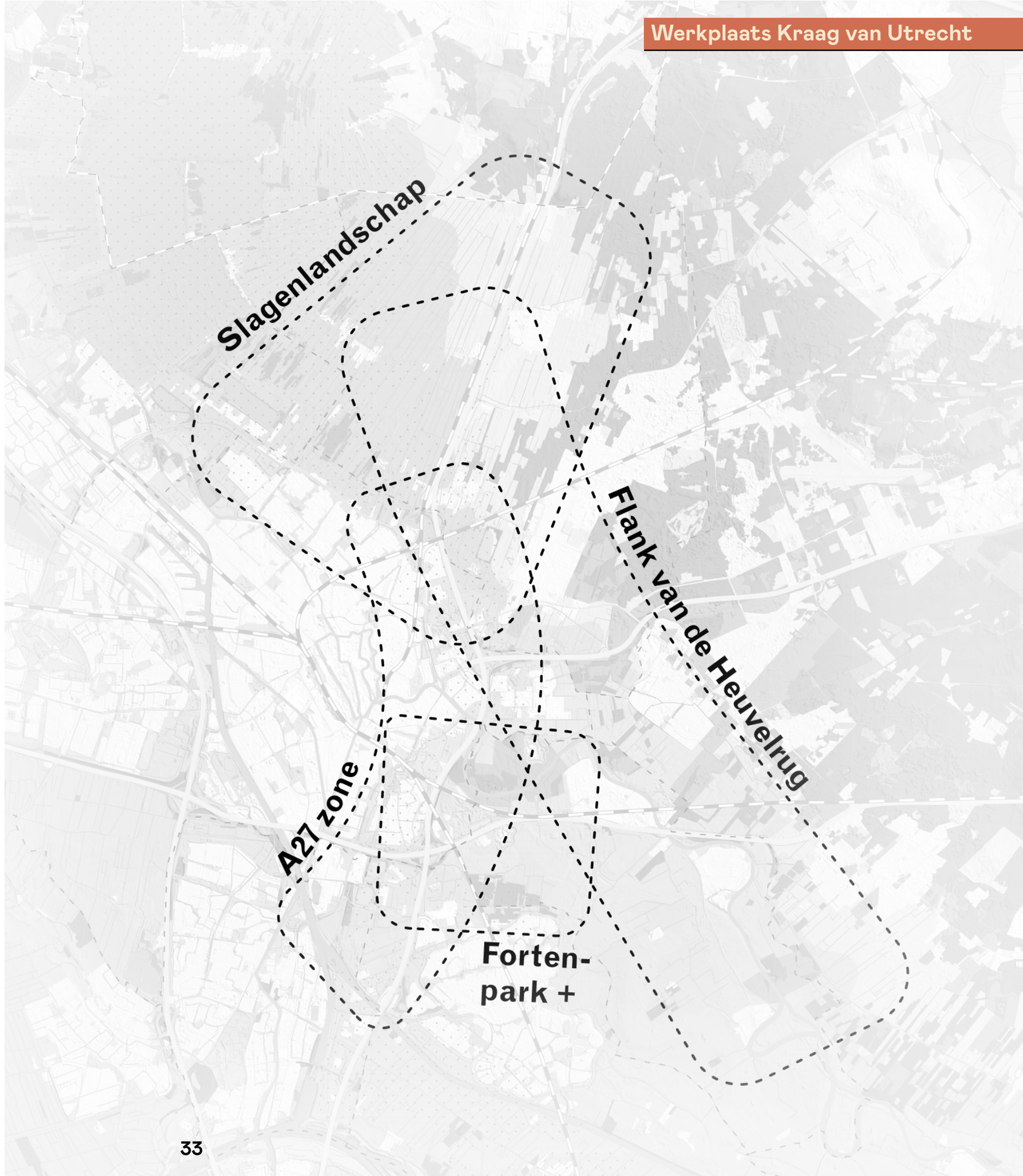

3.4 Gebieden met samenhang in ontwikkeldynamiek

Op basis van de verzamelde programma's en opgaven zijn gebieden te identificeren met een grote samenhang in dynamiek, landschapskenmerken en opgaven. Dan gaat het bijvoorbeeld over gebiedsontwikkelingen die om een breder ruimtelijk perspectief vragen; allerlei opgaven die samen de relatie tussen stad en buitengebied versterken voor het erfgoed, inwoners en natuur, of gebieden met vergelijkbare klimaatadaptatieopgaven. Dit vraagt meestal om een gemeentegrens-overstijgende blik, maar het omvat niet altijd het volledige gebied van de Kraag van Utrecht: een werkbare tussenschaal om specifieke opgaven integraal aan te pakken.
We onderscheiden vier indicatieve gebieden met samenhang in ontwikkeldynamiek:

- **Het Slagenlandschap**
- **De A27 zone**
- **De Flank van de Heuvelrug**
- **Het Fortenpark +**

Deze gebieden kennen samenhang in opgaven en oplossingsrichtingen en omvatten grotere ruimtelijke vraagstukken zoals stad-landrelaties, verstedelijking, klimaatadaptatie en ecologie. Ze verbinden stad en land en overstijgen landschappelijke en planologische grenzen, zodat ze samen de Kraag als geheel versterken.

Slagenlandschap

- Het slagenlandschap ten noorden van Utrecht bestaat deels uit veenweide en deels uit zandgronden. Utrecht Overvecht en Utrecht Noordoost zijn grotendeels in dit gebied aangelegd, vanuit hier en de gemeenten Stichtse Vecht en De Bilt wordt gesport en gerecreëerd in het gebied.
- Hierdoor ontstaat programmatische druk die de visuele integriteit van de linie bedreigt. Naast gebruiksfuncties gaat het ook om natuurontwikkeling en energievoorzieningen
- Het gebied is doorsneden door zware infrastructuur.
- In de context van de samenwerkingsovereenkomst Noorderpark is een kleinschaligere inrichting met meer laadvermogen voor stedelijke functies wenselijk, terwijl op landschappelijk niveau het open karakter van het slagenlandschap en het systeem van open schootsvelden, verboden kringen, zichtlijnen en inundeerbaar gebied, juist onder druk staat.

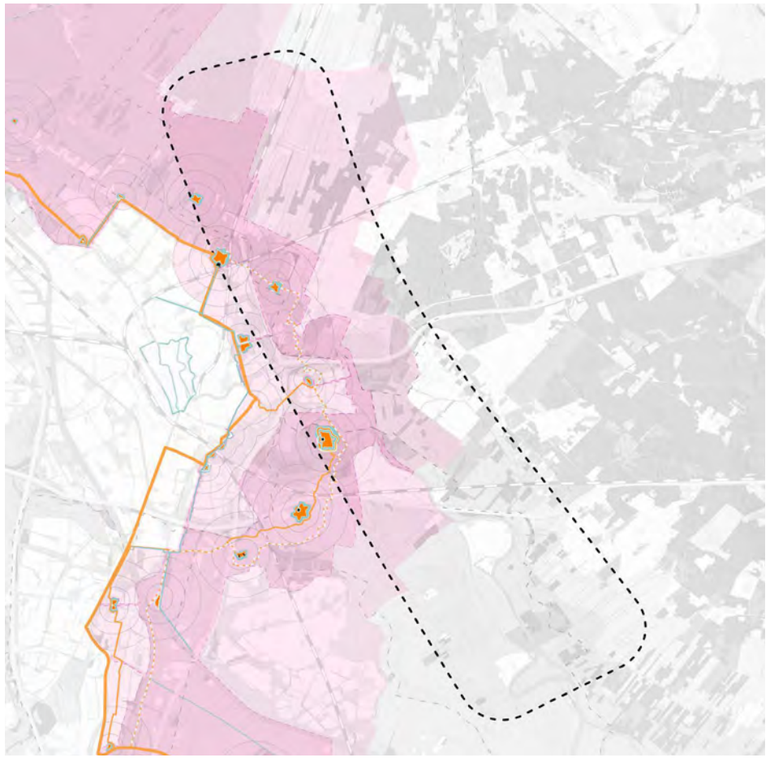

Luchtfoto Slagenlandschap
Bron: Google Earth, 2025

Flank van de Heuvelrug

- Waar de andere gebieden ‘vanuit de stad het land in kijken’, kijkt dit gebied juist vanaf de heuvelrug naar de stad.
- Het gebied wordt gekenmerkt door een kleinschalig landschap met kernen, landgoederen, natuur en landbouw.
- Er liggen opgaven om hier het watersysteem te herstellen (infiltratie en kwel) en natuurgebieden te verbinden, zowel tussen de Vechtplassen en het Kromme Rijngebied, als tussen heuvelrug en de stad.
- Er ligt ook programmatische druk vanuit kleinschalige woningbouw en energie-infrastructuur.
- In dit smalste deel van de waterlinie ligt de kans om de drie grote landschapstypen beleefbaar en verbonden te maken.
- De linie draait hier om Utrecht heen, maar is kwetsbaar doordat het zo smal is. Er zijn vrijwel geen inundatievlaktes, wel schootsvelden.
- Het Kromme Rijngebied kent vruchtbare en goede landbouwgronden met een combinatie van fruitteelt, melkveehouderij en akker/tuinbouw.

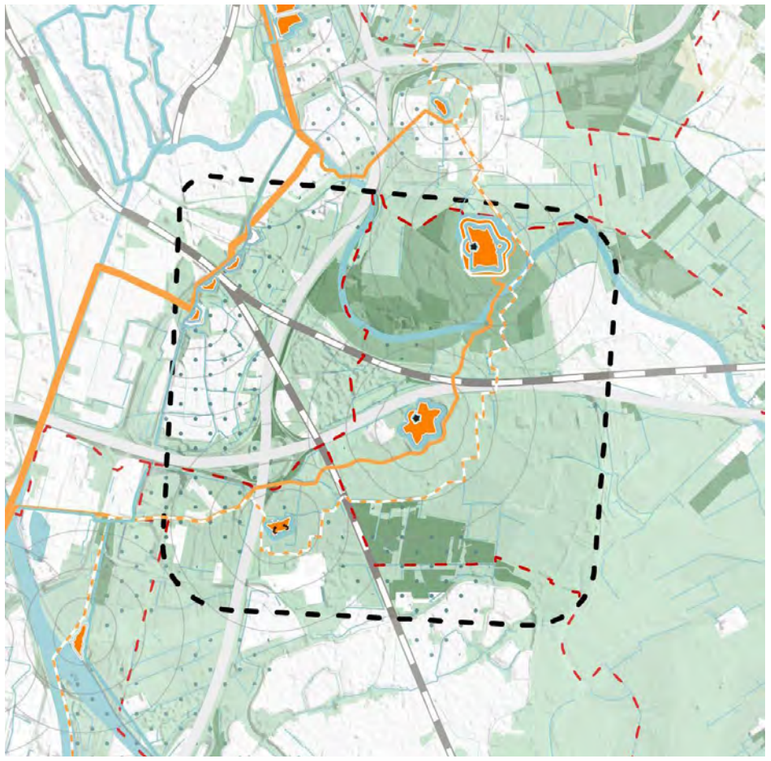

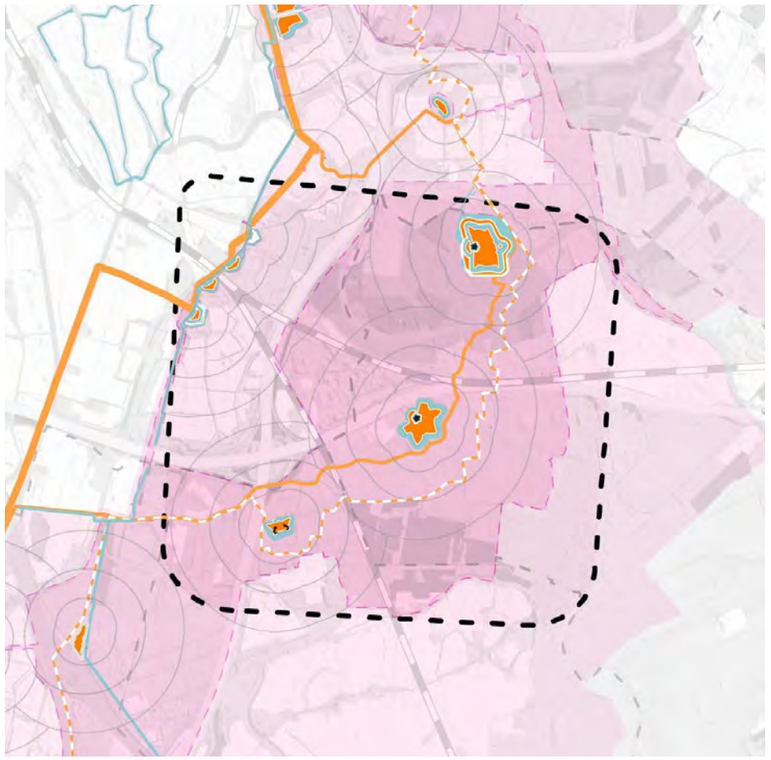

Luchtfoto Flank van de Heuvelrug
Bron: Google Earth, 2025

Fortenpark +

- In dit gebied liggen enkele grote forten, lunetten en accessen. Ook de veelbezochte landgoederen Amelisweerd en Rijnauwen liggen in dit gebied, evenals het bos Nieuw Wulven.
- Er is grote recreatiedruk vanuit Utrecht, Houten en Bunnik, het gebied is echter matig ontsloten en de doorsnijdingen verzwakken de onderlinge samenhang.
- Naast recreatiedruk ligt er een natuuropgave (NNN) en zijn er ambities voor grootschalige verstedelijking rond het gebied op middellange termijn.
- Het is vrijwel helemaal property. Op deelniveau lopen er al gebiedsprocessen, mogelijk kunnen deze van elkaar profiteren.
- Het risico bestaat dat infragrenzen als plangrens gebruikt worden (zoals bij Lunetten-Koningsweg), terwijl deze grenzen juist de versnippering van het erfgoed versterken.
- Door de opgaven verbreding van de A27, Amelisweerd en het Fortenpark in samenhang te ontwikkelen ontstaan kansen om een deel van de dubbele fortenkring te herstellen en veel meer ruimte te bieden aan recreanten uit de omgeving. Denk daarbij aan de verbinding tussen het Lunttenpark in de stadsrand van Utrecht en het Kromme Rijn Linie Landschap.

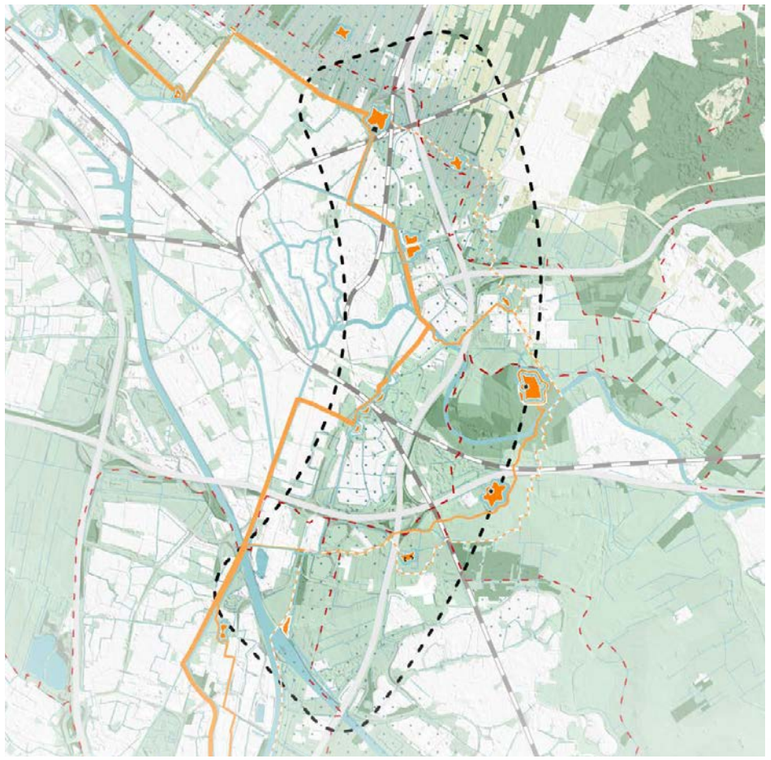

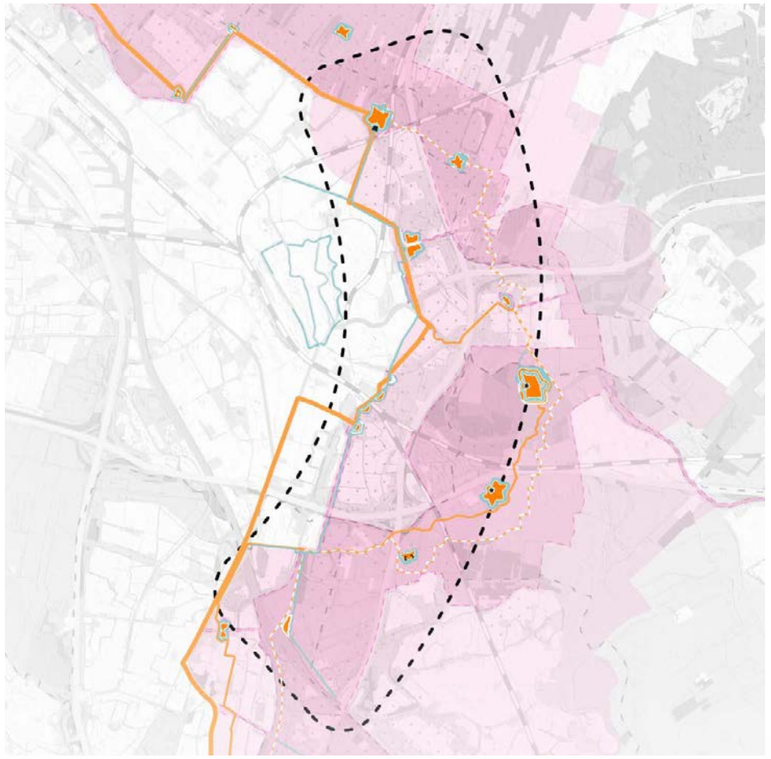

Luchtfoto Fortenpark plus
Bron: Google Earth, 2025

A27 zone

- Deze zone strekt van Nieuwegein tot De Bilt en bestaat uit een mozaïek van infrastructuur, verstedelijking en groen. Een typisch ‘tussenland’. Het gebied bevat veel doorsnijdingen en barrières tussen stad en landschap.
- Er liggen verstedelijkingsambities rond Lunetten-Koningsweg, Utrecht Science Park en station Overvecht, met ambitie voor ontwikkeling als kennispoort, OV knoop en woningbouw. Er bestaat bij ontwikkelingen het dilemma tussen compact bouwen in en aan Utrecht, of het versterken van een zachtere overgang tussen stad en land.
- Ook liggen er kansen voor groene stad-landverbindingen via de Kromme Rijn, fort De Bilt en Fort Blauwkapel. Er wordt al aan verbetering gewerkt o.a. bij Fort Hoofddijk en het Lunettenpark.

Luchtfoto A27-zone
Bron: Google Earth, 2025

Intermezzo I Op pad met Vitruvius

Op 11 september 2025 vond binnen de Werkplaats Kraag van Utrecht de maatschappelijke dialoog plaats in de vorm van een veldbezoek door het noordelijke deel van de Kraag. Curator Alexandra Sonnemans ontwikkelde hiervoor het programma: een route met een aantal haltes, een reeks reflectieve kernvragen, en een selectie externe sprekers, waarmee het gesprek over de ruimtelijke opgaven letterlijk in het gebied werd gevoerd. Samen met de ontwerpers, beleidsmakers, lokale betrokkenen en externe sprekers werd op ooghoogte verkend wat de unieke waarden van het gebied zijn – en of, waar en hoe er ruimte is voor ontwikkeling.

De route voerde langs vijf haltes, van open naar verdichte zones: Fort Tienhoven, Fort Maarsseveen, de Maarsseveense Plassen, Groenekan en Steck. Bij elke stop stond één kernwaarde centraal: herkomstwaarde, gebruikswaarde, toekomstwaarde of belevingswaarde. Volgens deze logica – gebaseerd op *Op pad met Vitruvius*, waarin ruimtelijke kwaliteit verbonden wordt aan concrete verhalen en fysieke plekken en beleving – werden betekenisvolle vragen gesteld over erfgoed, verstedelijking en publieke ruimte.

Samenvatting en reflectie door curator Alexandra Sonnemans

Doel en aanpak

Het veldbezoek had als doel gezamenlijk te reflecteren op de waardekaders van waaruit aan de gebiedsopgave gewerkt wordt. Wat willen we beschermen of behouden – en waarom? Waar ligt ruimte voor ontwikkeling, en onder welke condities? Door het gesprek op locatie te voeren ontstond ruimte voor meerlaagse waarneming, persoonlijke betrokkenheid en gezamenlijke interpretatie.

Om het gesprek te verdiepen, zijn naast de werkplaatsdeelnemers ook externe sprekers uitgenodigd: ontwerper Ronald Rietveld (RAAAF), kunstenaar en polderwachter Marcel Blekendaal, erfgoedexpert Anton Cruysheer, fotograaf Erik van Cuyk, stedenbouwkundige Daan de Jong, Rabiaâ Benlahbib (directeur van Kunstfort bij Vijfhuizen) en Bob Scherrenberg en Gabrielle Muris (Steck). Landschapsarchitect Jannemarie de Jonge was uitgenodigd als kwaliteitsluisteraar; zij reflecteerde aan het eind van de ochtend op het geheel. Haar reflectie is te lezen in het tweede intermezzo.

Thematiek en lessen

Tijdens de gesprekken en presentaties bij de haltes kwamen de reflectieve kernvragen aan bod:

De leesbaarheid en samenhang van het linielandschap: hoe zorg je dat de structuur van de linie voelbaar blijft?

De spanning tussen ruimteclaims, erfgoed, verdichting en recreatie: hoe veel druk verdraagt een plek, en waar ligt de grens?

De waarde van betekenisvolle leegte en het denken in langere tijdlijnen: wat betekent het om ruimte vrij te houden, ook voor toekomstige generaties?

Waarneming en verbeelding als vertrekpunt: hoe maak je via ontwerpend onderzoek verborgen kwaliteiten zichtbaar?

Elke halte bood aanleiding voor een ander type gesprek, steeds verbonden aan een specifieke waarde.

Halte 1 Fort Tienhoven – (potentieel van de) herkomstwaarde

Bij Fort Tienhoven stond de vraag centraal: Wat is een linie – en wat betekent het om die te kunnen blijven lezen? Met uitzicht op een fort dat inmiddels volledig is opgenomen in de natuur, bespraken we samen met Ronald Rietveld (RAAAF) de spanning tussen erfgoedzichtbaarheid en landschappelijke samenhang. Wat als betekenis juist ontstaat door iets weg te halen in plaats van toe te voegen? Rietveld reflecteerde op zijn werk ‘Bunker 599’ en benadrukte dat ook subtiele ingrepen betekenisvol kunnen zijn. In het gesprek ging het over herkenbaarheid,

taalgebruik en de vraag: voor wie maken we dit erfgoed beleefbaar?

Halte 2 Fort Maarsseveen – gebruikswaarde
Fort Maarsseveen ligt op de overgang van beschermd Natura 2000-gebied naar intensief gebruikt recreatielandschap. Beeldend kunstenaar en mede-eigenaar Marcel Blekendaal nam ons mee in de herbestemming van het fort tot culturele broedplaats. Met humor en visie vertelde hij hoe het fort werd aangekocht voor één euro, opengesteld voor publiek en nieuw leven ingeblazen via kunst, educatie en vrijwilligerswerk. Zijn verhaal maakte duidelijk dat gebruik en betekenis niet vanzelfsprekend samengaan, maar actief moeten worden gecreëerd. Blekendaal reflecteerde ook op de zichtbaarheid van het linielandschap, de gelaagdheid van het gebied en het belang van zorgvuldig ingrijpen. De discussie ging over verdichting, verrommeling en de vraag wat publieke beleefbaarheid eigenlijk betekent: niet alleen zichtbaar maken, maar ook de ruimte laten spreken.

Halte 3 Maarsseveense Plassen – intermezzo
Op de ligweide bij de Maarsseveense Plassen richtte het gesprek zich op collectieve ruimte, verdichtingsdruk en lange termijn. Stedenbouwkundige Daan de Jong (Gemeente Amsterdam) nodigde ons uit om het gebied te lezen door de lens van diepe tijd en intergenerationeel denken, geïnspireerd op Aboriginal tijdsbeleving. Via het verhaal van het Haagse Bos en de ‘Akte van Redemptie’ – een decreet uit 1645 dat het bos beschermt tegen verkoop – bracht hij het belang van collectieve ruimte en tijdloos eigenaarschap naar voren. In het gesprek ging het over het spanningsveld tussen commerciële exploitatie en publieke toegankelijkheid, en over het belang van grote landschappelijke gebaren in een uitdijende stad. Waar sommigen de Maarsseveense Plassen als landschapsmonument beschouwden, benadrukten anderen het belang van verbinding met de lokale geschiedenis – zoals de veenafgravingen achter het gebied. Zo ontstond een meerlagige dialoog over erfgoed, toekomstwaarde en de verbeeldingskracht van leegte.

Halte 4 Groenekan – belevingswaarde
In Groenekan kwamen landschappelijke contrasten scherp samen: linie, spoorlijn, infrastructuur en stad raken elkaar hier op de vierkante meter. Samen met fotograaf Erik van Cuyk vertraagden we ons tempo met een observatieoefening. Wat gebeurt er als je eerst kijkt – écht kijkt – voor je oordeelt of ontwerpt? Van Cuyk moedigde aan om zonder vooropgezette inhoud te observeren, en te focussen op vorm, ritme en licht. In het gesprek ging het over zintuiglijk waarnemen, de rol van beeld in erfgoedbeleving en het effect van versnippering op de leesbaarheid van het linielandschap. De oefening maakte invoelbaar hoe intensiteit, rust en samenhang zich tot elkaar verhouden.

Halte 5 Steck – toekomstwaarde
Bij Steck werd het veldbezoek afgesloten met een reflectie op de maatschappelijke betekenis en positionering

van de linie in een stedelijke context. We spraken met de initiatiefnemers van tuincentrum Steck, dat zich ontwikkelt tot een plek voor kennisdeling, ontmoeting en natuurverbinding. Rabiaa Benlahbib, directeur van Fort Vijfhuizen, vertelde over haar ervaringen met het opzetten van een Zoöp: een organisatievorm waarin ook het niet-menselijke meeweegt in beslissingen. Haar verhaal benadrukte het belang van nieuwe vormen van eigenaarschap, verantwoordelijkheid en zorg. In Steck werd duidelijk hoe het linielandschap ook vandaag de dag kan fungeren als katalysator voor maatschappelijke experimenten en verbondenheid met plek.

Kwaliteitsluisteraar Jannemarie de Jonge werd gevraagd af te sluiten met een reflectie op het veldbezoek. Hierin benadrukte ze het belang van het herkennen en benutten van paradoxen – zoals stad en land, natuur en cultuur, systeemwereld en leefwereld. Ze stelde dat juist in het overstijgen van zulke tegenstellingen ruimte ontstaat voor ruimtelijke kwaliteit, met de belevingswaarde als verbindend element tussen gebruik, herkomst en toekomst. Een uitnodiging om niet alleen met het hoofd, maar ook met het hart en de zintuigen te blijven waarnemen en ontwerpen.

Reflectie

Een belangrijke rode draad in de gesprekken was het belang van een overkoepelend narratief: welke samenhang willen we zichtbaar maken in de Kraag van Utrecht – en hoe geven we dat vorm in taal, ruimte en tijd? Tegelijk werd erkend dat er geen eenduidige oplossing is. Opgaven botsen of verdringen elkaar soms, en vragen om maatwerk per locatie. Het schakelen tussen schaalniveaus (gebied/locatie/systeem/leefwereld) is daarbij cruciaal.

Ook kwam het belang naar voren van meergeneratiedenken en het serieus nemen van langere tijdlijnen – denk aan het principe van de ‘zeven generaties’. Erfgoedwaarde is niet statisch, maar in ontwikkeling. Juist door de combinatie van fysieke ervaring, lokale stemmen en ontwerpreflectie ontstond inzicht in hoe erfgoed en ontwikkeling elkaar niet hoeven uitsluiten, maar elkaars betekenis kunnen versterken.

De waarnemingen, presentaties, reflectieve kernvragen en gesprekken waren voedingen voor het tweede ontwerpatelier in de middag en voor het verdere ontwerpend onderzoek binnen de werkplaats. Dit intermezzo biedt een samenvattend beeld van het veldbezoek. Een compleet overzicht van het programma, gevoerde gesprekken en betrokkenen is te vinden in het volledige verslag (zie bijlage).

Alexandra Sonnemans,
Oktober/December 2025

Blok II
Kansen voor ontwikkel-ruimte

We introduceren een set ruimtelijke ontwikkelprincipes en behandelen de vraag hoe we de draagkracht van het gebied kunnen vergroten, waardoor de kansrijkheid van de gebiedsdekkende ruimtelijke opgaven kan toenemen.

4. Erfgoed als baathebber

4.1 Ontwikkelprincipes voor een positieve impact van ontwikkelingen in de Kraag

Hoe kan erfgoed baathebber zijn van ontwikkelingen in de Kraag? Om dit te bereiken, is een serie principes geformuleerd die richting geeft aan ontwikkeling. Deze principes zijn aanvullend op de ruimtelijke principes en uitgangspunten uit de Gebiedsanalyses van de waterlinies, en meer gericht op ontwikkelkeuzes dan op specifieke ruimtelijke aspecten. De principes zijn onderverdeeld aan de hand van de lagenbenadering.

Hoewel de principes al deels worden toegepast en er veel goeds gebeurt, kan het versterken van de kernkwaliteiten van de Hollandse Waterlinies in de Kraag van Utrecht en de Kraag als geheel verder worden verbeterd door ze consequent en waar relevant bij iedere ontwikkeling toe te passen.

Fundament: bodem- en watersysteem
Het fundament wordt gevormd door de natuurlijke landschapstypen én de manier waarop landbouw en landgoederen het landschap cultureel hebben vormgegeven. Het deels natuurlijke, deels aangelegde watersysteem verbindt deze structuren en geeft samenhang aan het geheel. Zo ontstaat een robuust landschap dat tevens ruimte biedt voor groen-recreatieve zones, uitgewerkt als landschapsparken aan de randen van stedelijke gebieden. Deze parken ontstaan uit de gelaagde opbouw van bodem en water, gecombineerd met het natuurlijke en cultuurlijke landschap.

Culturele samenhang: linie-erfgoed als drager voor verbondenheid
De linies vormen een historisch raamwerk dat landschap en stad met elkaar verbindt. Door de noord-zuidrelaties tussen forten te versterken en de verschillende verdedigingsringen ieder hun eigen karakter te laten behouden, ontstaat een helder en samenhangend geheel. Het beter herkenbaar maken van het linielandschap kan als onderlegger worden gezien voor de ontwikkelprincipes en -strategieën. Openheid en zichtrelaties bieden richting voor ruimtelijke keuzes, terwijl onzichtbare strategische grenzen niet kunstmatig zichtbaar worden gemaakt, maar in hun subtiele karakter worden gerespecteerd.

Omgaan met stedelijkheid: verweving van stad en land, doorbreken barrières
Gebiedsopgaven vragen om een brede landschappelijke blik waarbij meerdere opgaven tegelijk kunnen worden verbonden en erfgoed richtinggevend blijft. Infrastructuur mag daarbij geen harde, gebiedsvreemde grens vormen, maar wordt ingezet als kansrijke drager voor verbinding. Door historische accessen en bestaande infrastructuur slim te benutten, wordt de Kraag beter beleefbaar.

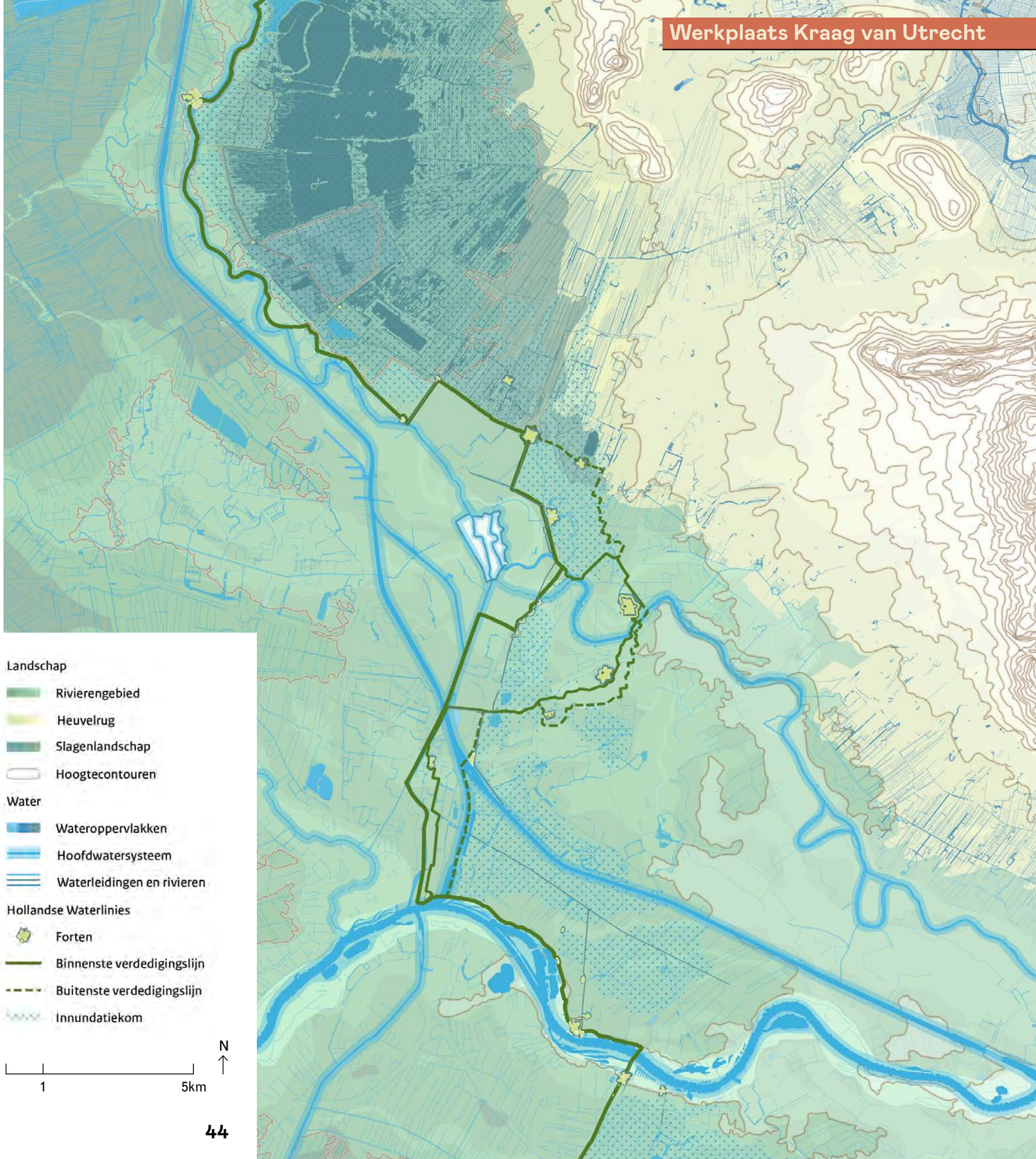
4.2 Fundament: leesbaar bodem- en watersysteem

Versterk de leesbaarheid van landschapstypen en zorg dat iedere opgave hier aan bijdraagt

- Slagenlandschap: opstrekkende structuren met grote mate van openheid en ononderbroken zichten.
- Kromme-Rijngebied: Kleinschalig en afwisselend cultuurlandschap met kronkelende rivierlopen, boomgaarden en houtwallen.
- Heuvelrug: reliëfrijk landschap met bossen, weides en laanstructuren en natte overgangszones richting het rivieren- en veenweidegebied.

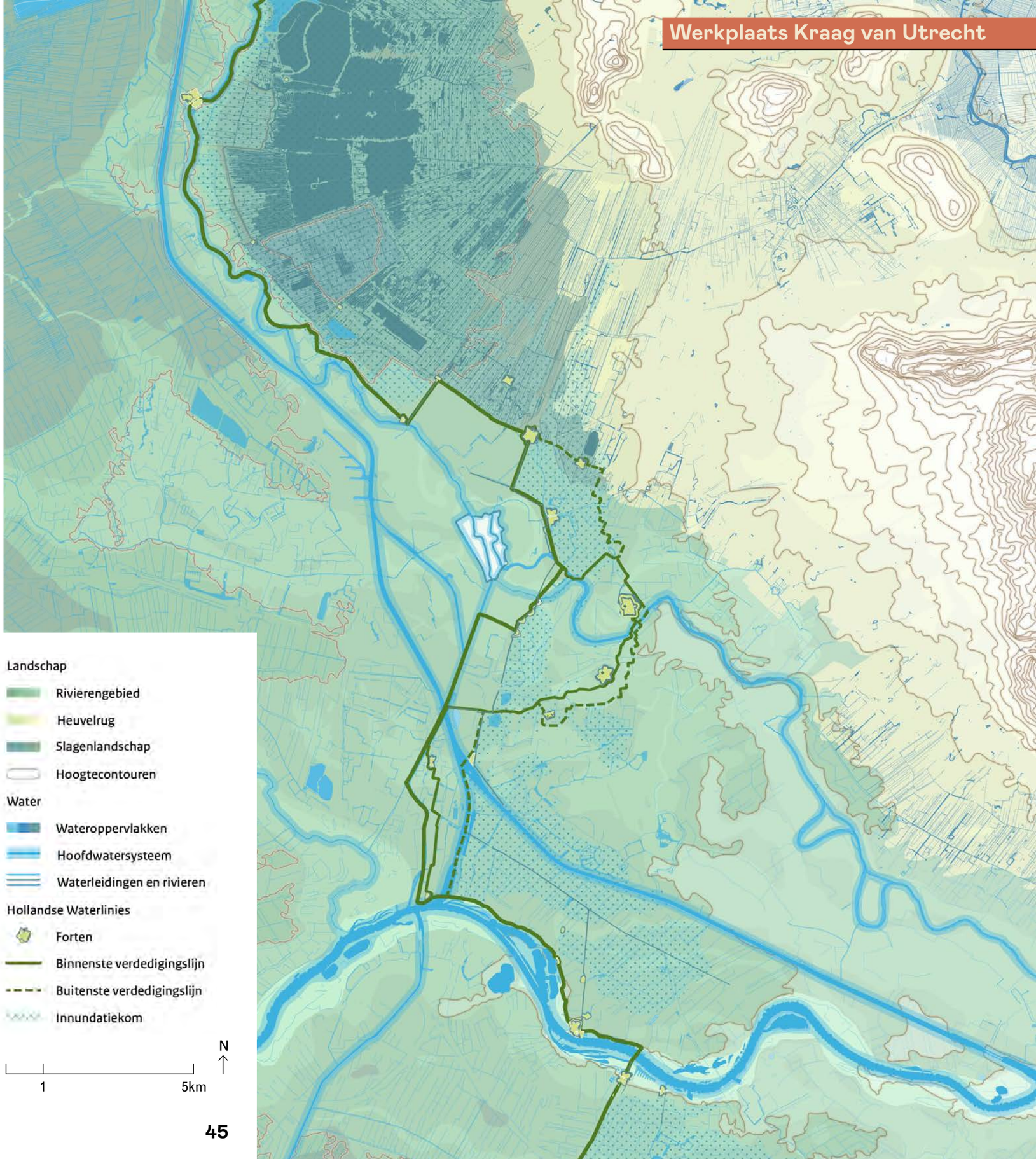
Benut kansen die het strategisch landschap van de waterlinie biedt om wateropgaven aan te pakken

- Laat erfgoedwaarden zwaarder meetellen bij peilbeheer en bergingsgebieden.
- Zoek de wisselwerking tussen de geomorfologische kenmerken die de linie ooit hebben vormgegeven, het erfgoed en klimaatadaptatie.

Koester karakteristiek landgebruik om de eigenschappen van het bestaande landschap te beschermen

- Extensief agrarisch gebruik, landgoederen en natuurgebieden kunnen vanuit hun eigen functie bijdragen aan beleving van zowel landschappelijke als cultuurhistorische waarden.
- Deze functies spelen een belangrijke rol in het beheer van het landschap en het benutten en onderhouden van landschapselementen.

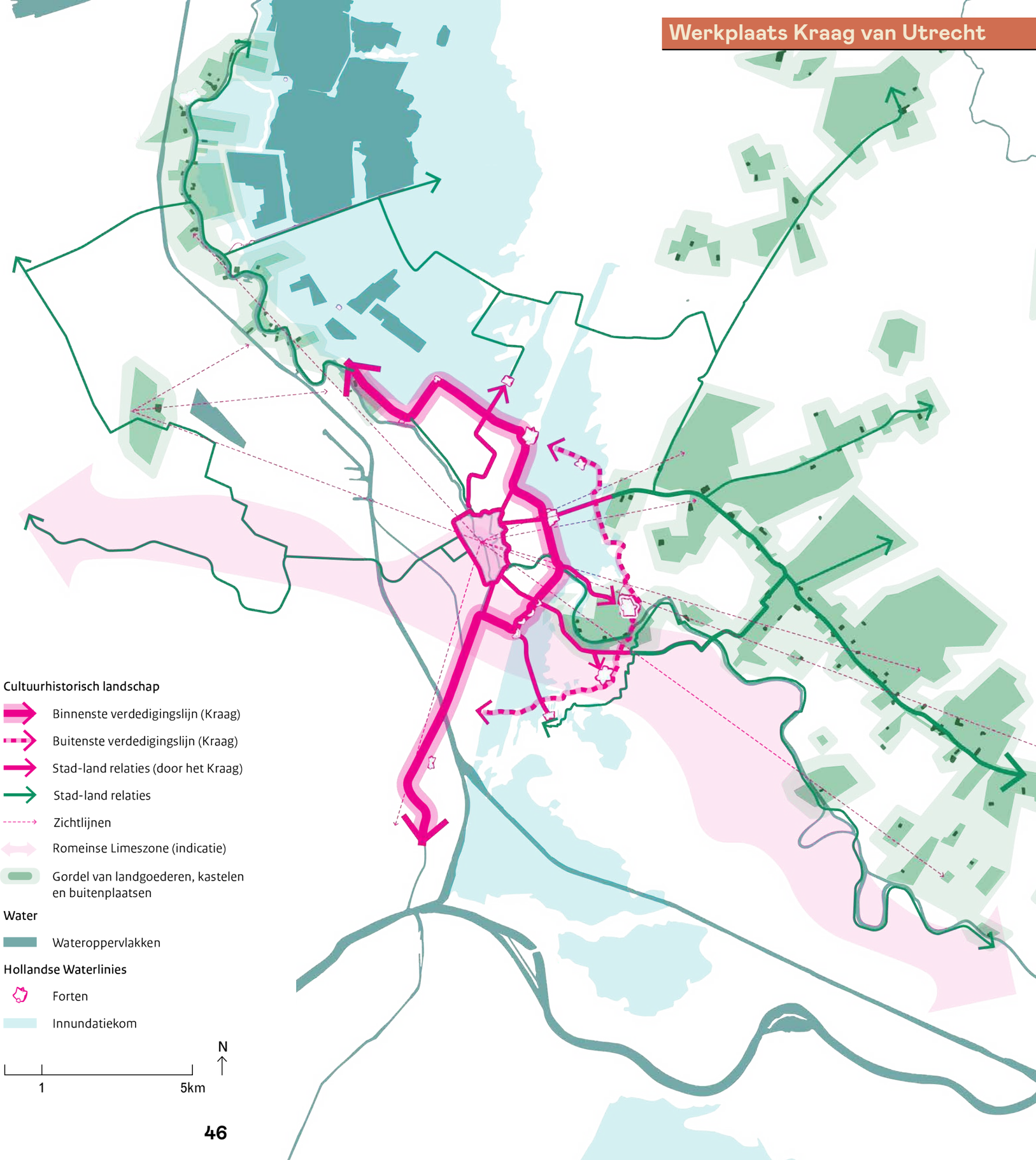
4.3 Culturele samenhang: linie-erfgoed als drager voor verbondenheid

Benut de binnenste en buitenste fortenring als structuren die het landschap onderling en met de stad verbindt

- Versterk noord-zuid verbindingen tussen de forten onderling.
- Benut de historische structuren ook om stad-landrelaties te versterken bij ontwikkelingen.

Versterk de samenhang en leesbaarheid van de verschillende verdedigingslijnen

- De dubbele fortenring is een uniek onderdeel van de Hollandse waterlinies
- De binnenste - en oudste - ring ligt grotendeels ingebed in de stedelijke structuur en heeft potentie als een doorgaande route, maar dat vraagt om grote ingrepen. De buitenste ring ligt in het landschap.
- Benadruk de verschillen én de relaties tussen beide ringen (zoals zichtlijnen, de antitankgracht en het bunkerpad) bij het versterken van de samenhang, wat deels om grote ingrepen vraagt.

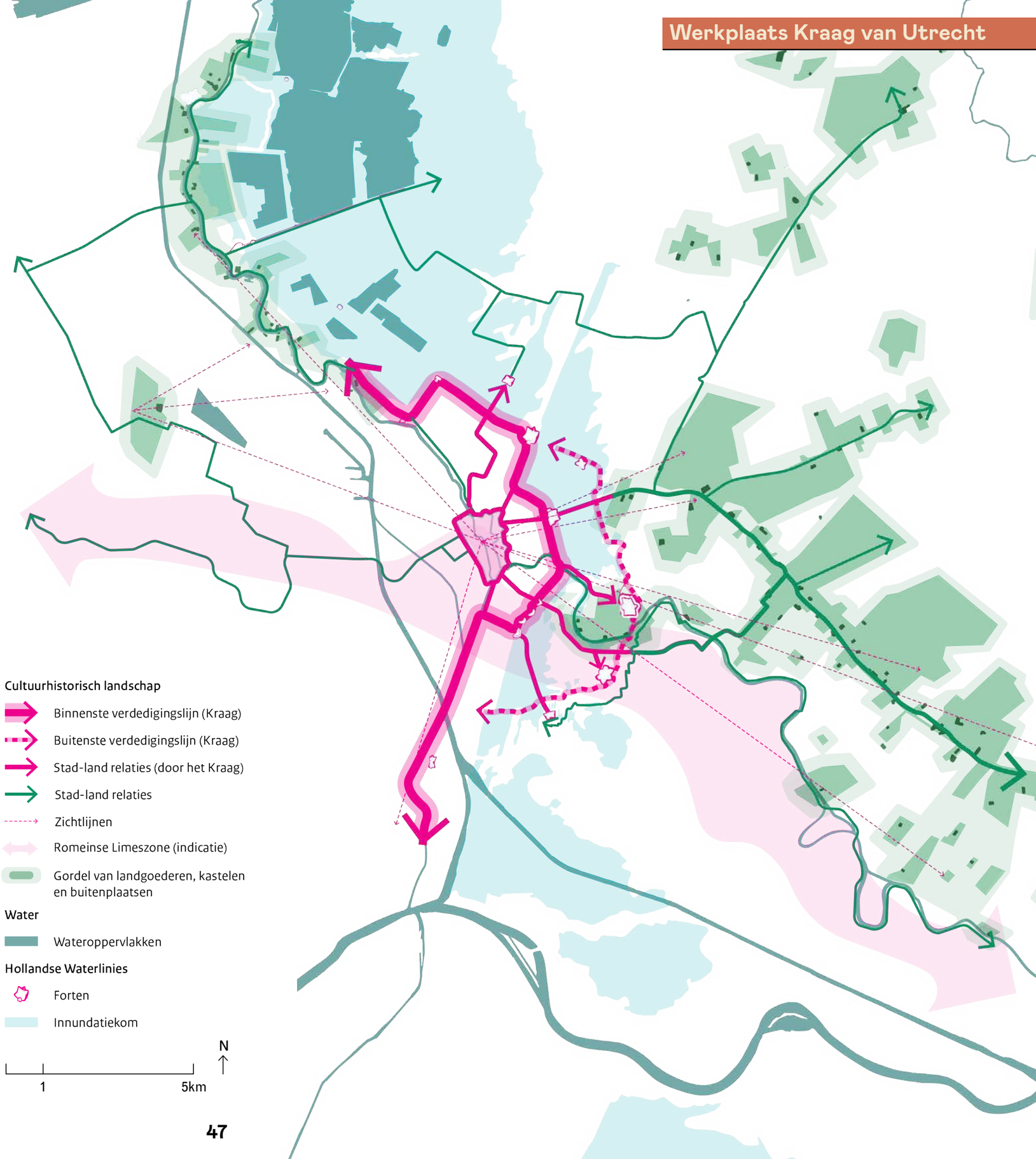

Zie openheid en zichtrelaties als ruimtelijk raamwerk voor locatiekeuzes

- Breng in kaart welke zichtrelaties en open gebieden behouden en/of versterkt moeten worden.
- Deze open gebieden en zichtrelaties vormen een ‘inverse’ raamwerk voor interventies die openheid mogelijk aantasten.
- Binnen het raamwerk openheid versterken, buiten het raamwerk is mogelijk ruimte voor ontwikkeling.

Maak onzichtbare grenzen niet zichtbaar

- De attentiezone en property zijn niet altijd gebaseerd op historische lijnen en zijn geen functionele begrenzingen. Dit geldt ook voor gemeentegrenzen. Maak deze grenzen niet bewust zichtbaar.
- Het subtiel zichtbaar maken van historisch onzichtbare structuren, zoals de verboden kringen, kan de erfgoedbeleving versterken wanneer dit zorgvuldig gebeurt. Het gaat daarbij niet om het opnieuw introduceren van harde lijnen, maar om een terughoudende ontwerpbenadering die het historische principe herkenbaar maakt zonder het als nieuwe fysieke grens in het landschap te markeren.

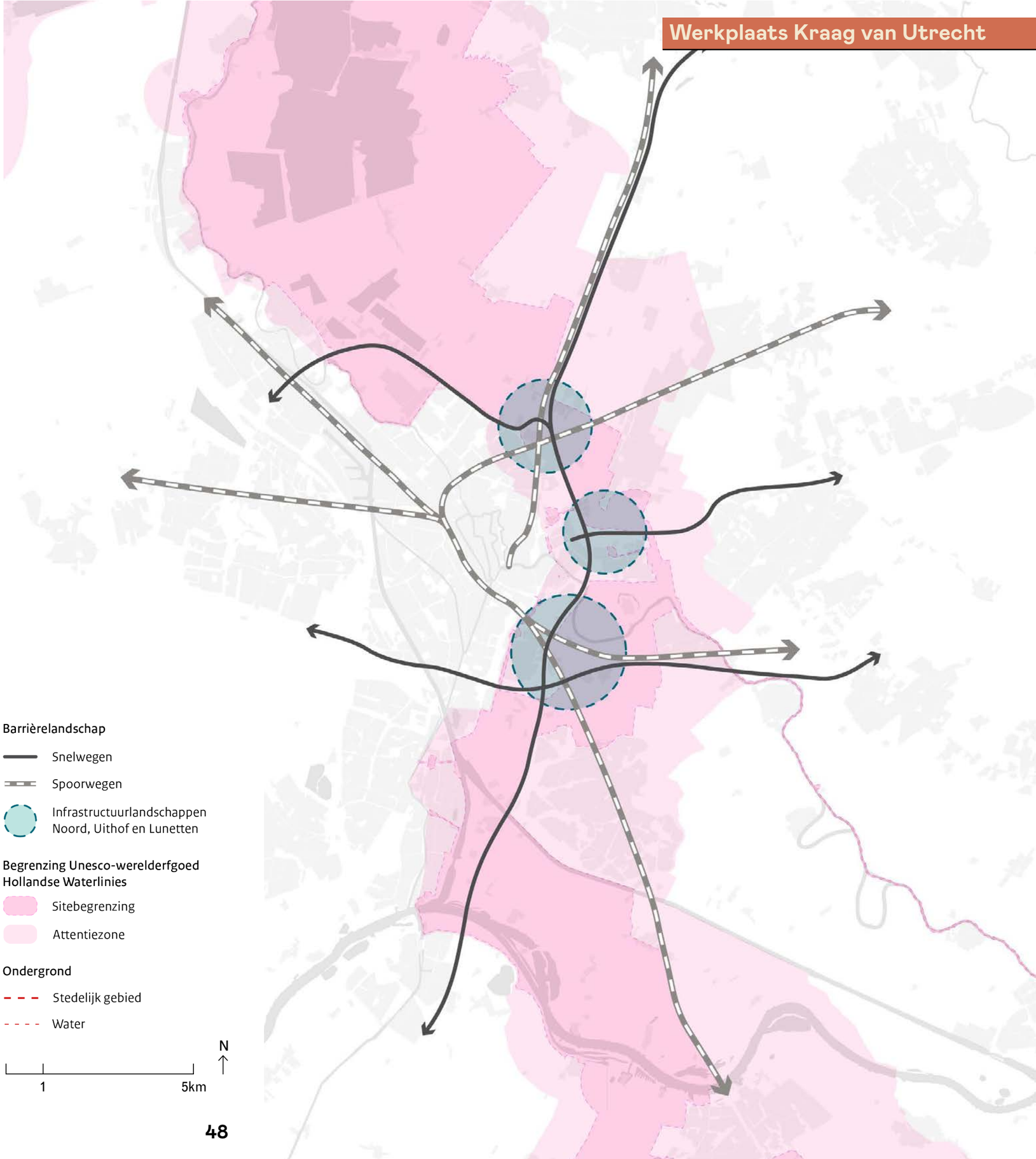
4.4 Omgaan met stedelijkheid: verweving stad en land, doorbreken barrières

Beschouw grootschalige gebiedsopgaven in een ruime context en neem het landschap mee

- Gebiedsontwikkelingen op grote schaal vragen om een visie op een ‘tussenschaal’: gebieden met een samenhangende ontwikkeldynamiek die de specifieke opgaven verbindt met de Kraag als geheel en waar erfgoed baat bij heeft.
- Door deze ruimere context landschappelijk te benaderen kan de Kraag van Utrecht vorm krijgen als een veelkleurige kralenketting van landschapsparken die stad en omliggende kernen verbindt en ruimtelijke, ecologische en recreatieve kwaliteit versterkt.

Gebruik de cultuurhistorische onderlegger, zorg dat infralijnen geen gebiedsgrenzen worden

- Hoofdwegen en sporen vormen vaak grenzen in gebiedsontwikkeling; ze als grens gebruiken kan de barrièrewerking vergroten.
- Zorg dat de bredere omgeving niet alleen in de analyse, maar ook in de ontwikkeling wordt meegenomen, zodat cultuurhistorische structuur en landschappelijke samenhang behouden blijven.

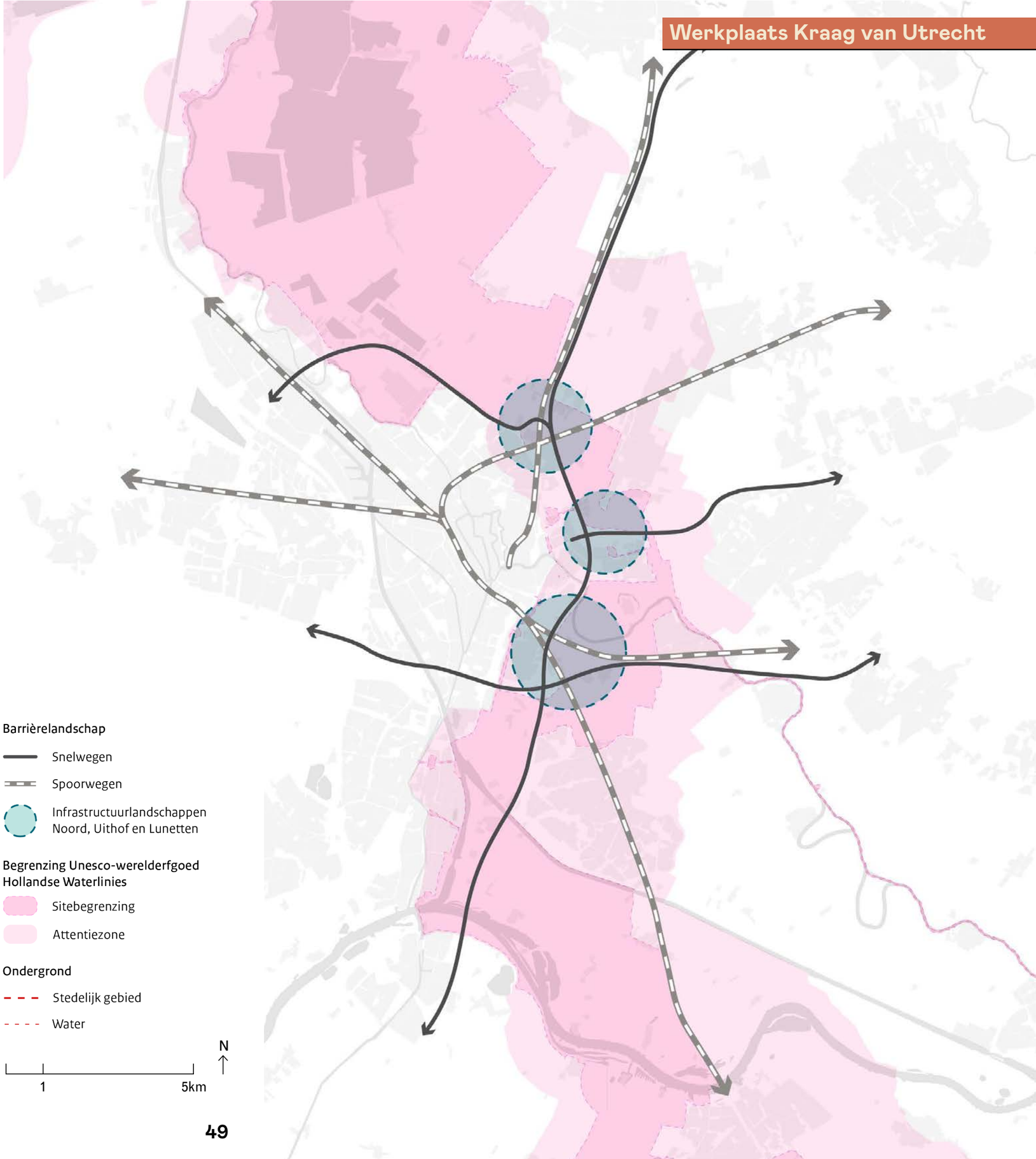
- Investeer in oversteekbaarheid, bijvoorbeeld door oversteekpunten, versmalling of overkluizingen.

Benut de waarde van cultuurhistorische accessen

- Sommige infrastructuur vormden historische toegangen door de linie die met militaire werken verdedigd werden. Zorg dat ingrepen dit karakter en de beleving ervan versterken.

Zorg dat erfgoed baathebber is bij ontwikkelingen rond infrastructuur

- Verken of infrastructuur een rol kan spelen in duurzame ontsluiting van het erfgoed.
- Benut stations, haltes en verzorgingsplaatsen strategisch en koppel deze aan oversteekpunten om de Kraag beter, duurzamer en beleefbaar te ontsluiten.

5. Strategieën voor behoud door ontwikkeling

5.1 Strategieën voor toepassing ontwikkelprincipes

Het doel is om de kansrijkheid van de inpassingsopgave van een ontwikkeling zo veel mogelijk te vergroten. Daarvoor is het belangrijk om niet alleen te kijken naar de kernkwaliteiten op project-, opgave- of deelgebiedniveau, maar ook te onderzoeken hoe we de samenhangende erfgoedstructuur binnen de Kraag, en daarmee de Kraag als geheel kunnen versterken. Voor de Kraag als geheel gaat bijvoorbeeld om betere verbondenheid, leesbaarheid en een betere beleving van het gebied. De leidende ontwikkelprincipes streven naar de versterking van de Kraag als geheel en daarbinnen de kernkwaliteiten van het werelderfgoed Hollandse Waterlinies, waarmee de kansrijkheid van een ruimtelijke ontwikkeling kan toenemen.

Voor de toepassing van de ontwikkelprincipes hebben we strategieën nodig. In dit deel lichten we vier strategieën toe. Vervolgens laten we zien hoe de strategieën van toepassing zijn op enkele gebiedsdekkende opgaven in de Kraag. Deze ‘casussen’ zijn geselecteerd door deelnemers van de werkplaats als de opgaven waarvoor de ontwerpkracht in de werkplaats de grootste meerwaarde kon hebben.

De keuze voor de strategieën vormen onderdeel van een iteratief proces. Juist door het benodigde programma, de criteria voor de locatiekeuze, de ontwikkelprincipes en de strategieën in samenhang te bekijken, kunnen we streven naar ‘erfgoed als baathebber’ als uitkomst van de strategie.

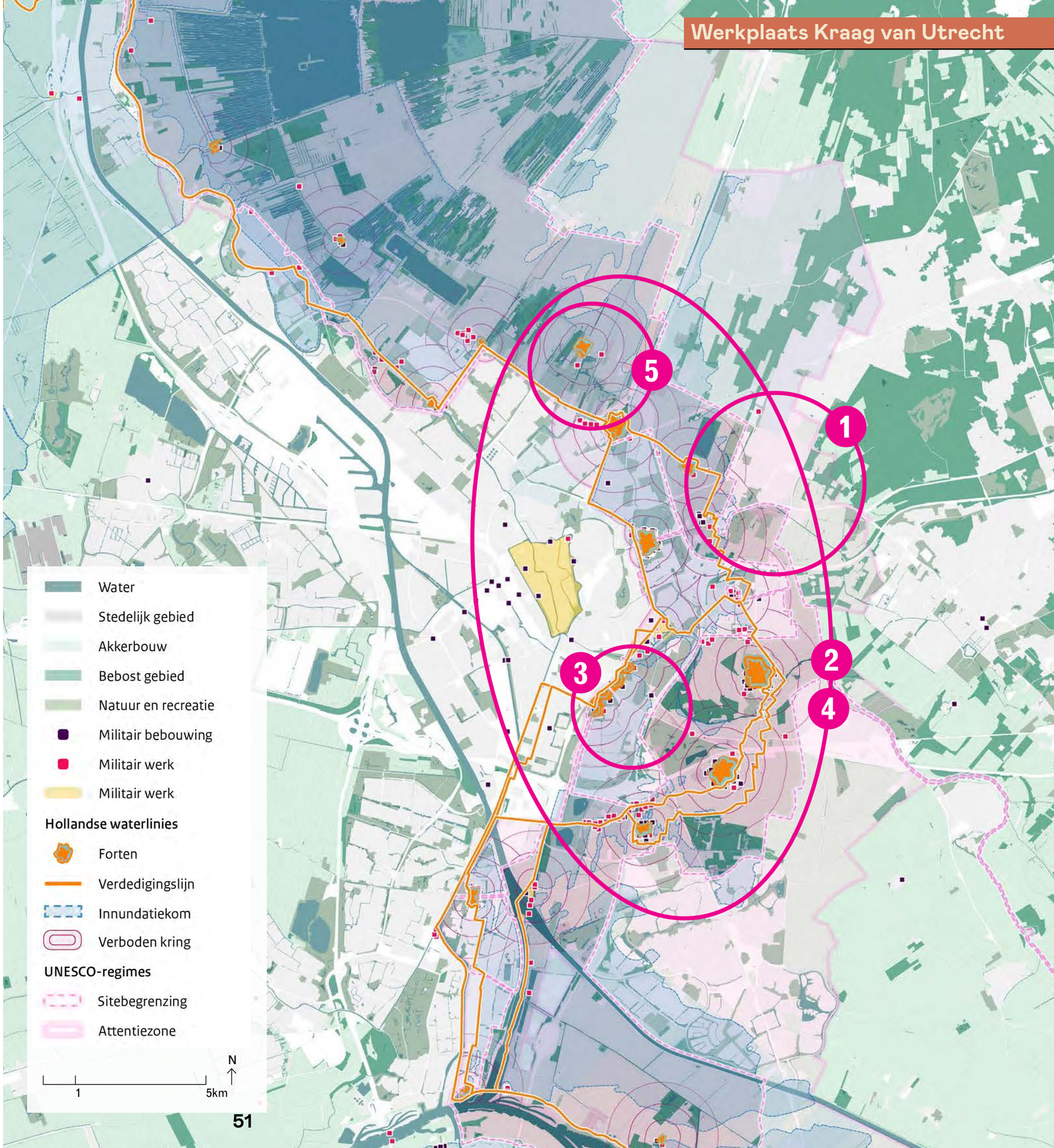
5.2 Casussen voor toepassing van de strategieën

Tijdens de werkplaats is aan de hand van vijf casussen verkend hoe het erfgoed baathebber van ontwikkelingen kan zijn. De komende paragrafen lichten toe hoe verschillende inpassingsstrategieën mogelijk zijn voor het maken van ruimtelijke keuzes voor nieuw programma in de Kraag. De casussen zijn:

- **Energie-infrastructuur**
- **Programmering van de forten**
- **Stedelijke knoop Lunetten-Koningsweg**
- **Gebiedsdekkend netwerk**
- **Sportlandschap Noorderpark**

Er is niet gepoogd om met sluitende ontwerpoplossingen voor de casussen te komen. Deze toelichting op de casussen dient ter illustratie van hoe de strategieën (op deelaspecten) toegepast kunnen worden.

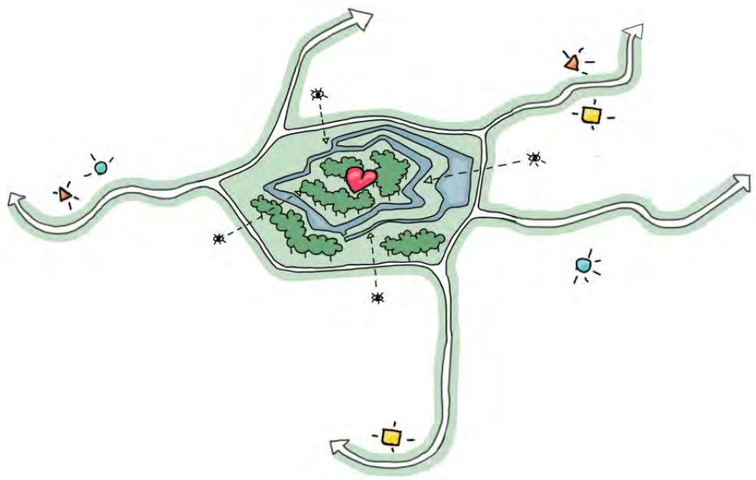
Gebiedskaart Kraag van Utrecht met militaire structuren. De cirkels en ovalen geven het onderzoeksgebied van de casussen weer. ▶

Cultuurhistorie als vliegwiel voor de realisatie van opgaven: door actief op zoek te gaan naar verloren elementen uit het verleden kunnen oplossingen gevonden worden voor hedendaagse en toekomstige opgaven. Deze aanpak biedt mogelijkheden om de cultuurhistorische identiteit van het gebied te herstellen en tegelijkertijd hedendaagse uitdagingen aan te gaan. Denk aan het terug brengen van historische waterstructuren die bijdragen aan hedendaagse wateropgaven, of het opnieuw introduceren van oude landschapselementen die biodiversiteit versterken en tegelijkertijd de historische landschapsstructuur weer zichtbaar maken. Cultuurhistorische waarden worden gemateria-liseerd om opgaven van het nu te benutten.

Casus 'programmering in en rond de forten': niet alles hoeft in en om het fort

Hier kwam naar voren dat, wanneer er op een landschappelijke manier naar de forten gekeken wordt, zaken als ontsluiting, parkeren en horeca op een andere manier georganiseerd kunnen worden; niet allemaal aan het fort maar als onderdeel van een grotere gebiedsontwikkeling. Het in ontwikkeling zijnde fortenpark is hier een voorbeeld van.

Casus 'Gebiedsdekkend netwerk' als ankerpunt voor programma

Het erfgoed is een sterke aanleiding om het stedelijk uitloopgebied rond Utrecht en de omliggende kernen veel beter te verbinden. De historische lijnen vormen prettige, herkenbare verbindingen van en naar de stad en door het landschap. Aanvullende functies kunnen hier aan gepositioneerd worden.

◀ *Kunstproject doorgezaagde bunker door RAAAF en Atelier de Lyon*
Bron: HenkvD, CC BY-SA 3.0, via Wikimedia Commons

Het benutten van synergiekansen vanuit andere opgaven

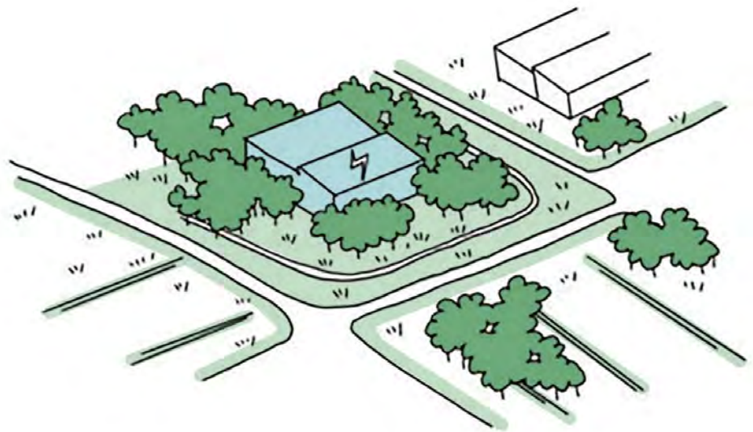
Andersom kunnen opgaven als waterberging en natuurinclusieve landbouw juist als stimulans voor landschapsherstel en de herkenbaarheid van het linielandschap dienen, mits goed ingepast. Maatregelen bestaan vaak uit ingrepen die bij kunnen dragen aan landschapsherstel en -behoud, zoals het waarborgen van openheid.

▲
Nesciobrug IJburg
Bron: Fons Heijnsbroek from Amsterdam, Netherlands, CC0, via Wikimedia Commons

Casus 'nieuwe energie-infrastructuur': zorgvuldig inpassen en waarden toevoegen

Energie-infrastructuur is vaak groot en industrieel, en daarom lastig in te passen. De grote investering die in het landschap wordt gedaan kan benut worden om een verrommeld gebied te saneren en meerwaarde te creëren door bijvoorbeeld een betere ontsluiting van het landschap of het realiseren van natuurwaarden passend bij het erfgoed. Zo kan het programma toch bijdragen aan versterking van de Kraag, hoewel het niet in alle gevallen mogelijk zal zijn om de positieve bijdrage op te laten wegen tegen de negatieve effecten.

Casus 'grootschalige gebiedsontwikkeling': de beleefbaarheid van erfgoed vergroten

Dit type verstedelijking heeft grote impact op de kernkwaliteiten. Tegelijkertijd ontstaan er wel kansen om stad-landrelaties te verbeteren, infrastructuurbarrières te slechten en het erfgoed beter zichtbaar en bereikbaar te maken vanuit de stad. Zo kan een uitgebreid station Lunetten, als onderdeel van de ontwikkeling Lunetten-Koningsweg, een poort naar het landschap worden en de beleving van de Kraag vergroten.

Het benutten van inpassingskansen

Opgaven die ‘gebiedsvreemd’ zijn, maar wel passend te maken zijn door middel van zorgvuldig ontwerp en ruimtelijke planning. Bijvoorbeeld door goed te verkennen wat de zichtbaarheid is van een bepaalde ingreep (bijvoorbeeld de afstand tot windturbines of visueel inpakken van bebouwing met landschapselementen), of door ontwikkelingen zodanig vorm te geven dat oude structuren zichtbaar blijven of zelfs zichtbaar gemaakt worden.

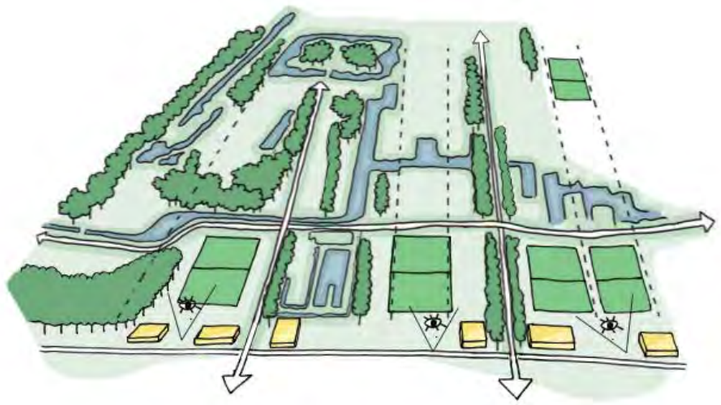

▲

Tijdelijk gebruik van een park als sportveld
Bron: *(WT-en) Elgaard at English Wikivoyage, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia Commons*

Casus ‘sportlandschap’ in het lint

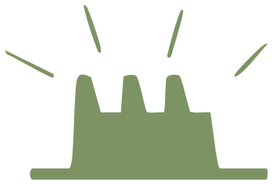
Sportvelden zijn impactvol vanwege de omliggende voorzieningen: kleedruimtes, lichtmasten, dug-outs, bebording, etc. Door zorgvuldig ontwerp kan de impact verminderd worden, bijvoorbeeld door de kleedruimtes, parkeren en de kantine op te nemen in bestaande lintbebouwing, en de bebording en lichtmasten net buiten waardevolle zichtlijnen te plaatsen.

Casus ‘grootschalige gebiedsontwikkeling’ landschappelijk verankerd

Grootschalige gebiedsontwikkeling kan ingepast worden met zo min mogelijk visuele impact. Door landschappelijke patronen te volgen en niet te hoog te bouwen. Een mogelijkheid is voor verweving met het bestaande stedelijke weefsel te gaan en helemaal buiten de property te blijven met gebouwd programma.

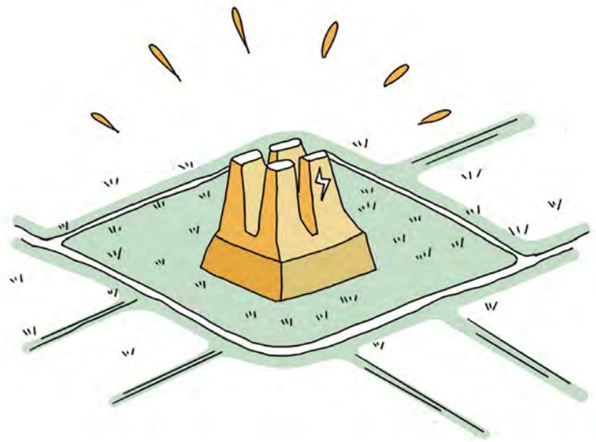

Het toevoegen van nieuwe verhalen

Sommige noodzakelijke ontwikkelingen zijn dusdanig anders van aard en schaal dan het bestaande landschap dat de opgave verschuift naar het toevoegen van nieuwe kwaliteiten en verhalen aan het gebied. In zulke gevallen gaat het niet om het verbergen van nieuwe ingrepen, maar juist om het zichtbaar maken ervan als een nieuwe laag in het rijkgeschakeerde landschap, mits dit de OUV van het werelderfgoed niet aantast. Waar dit mogelijk is, kan deze benadering bijdragen aan de versterking van de Kraag door de ruimtelijke kwaliteit en gelaagdheid van het landschap te vergroten.

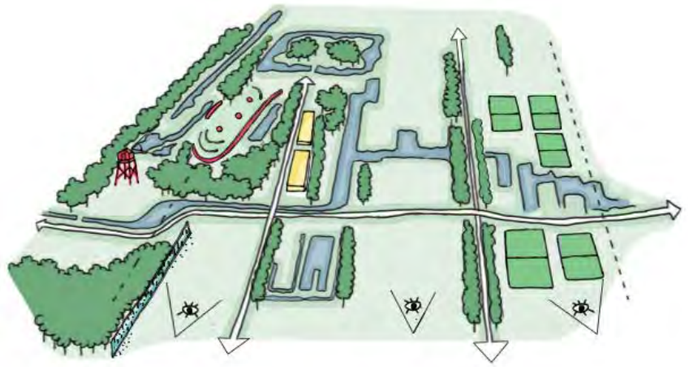
Voorbeeld casus 'energie-infrastructuur' als nieuw verhaal

Energie-infrastructuur heeft een grote ruimtelijke impact, maar kan, mits zonder negatieve invloed op de OUV, op een bijzondere en betekenisvolle manier in het landschap worden gepositioneerd. Zorg dat de functie zichtbaar en zorgvuldig vormgegeven is; in uitzonderlijke gevallen kan een dergelijke utilitaire ingreep zelfs uitgroeien tot een nieuwe icoon in het landschap.

Voorbeeld casus 'sportlandgoed'

Voor het inpassen van sportvelden kan ervoor gekozen worden een bijzonder ruimtelijk gebaar te maken die het sportpark 'omkadert' en tegelijkertijd meer uitstraling geeft. Op die manier wordt de visuele impact van borden en licht verminderd, en ontstaat een nieuw betekenisvol landschapselement, mits dit niet leidt tot een negatieve beïnvloeding van de landschappelijke kernkwaliteit van openheid. Een mogelijke inspiratie is het omringen van het sportpark met een parkpergola, zoals toegepast in het Máximapark.

◀ *Pergola Maximapark ontworpen door West 8*
Bron: Agaath, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia Commons

Intermezzo II
Op pad met Vitruvius

Herhaling voor de selectieve lezer:
Op 11 september 2025 vond binnen de Werkplaats Kraag van Utrecht de maatschappelijke dialoog plaats in de vorm van een veldbezoek door het noordelijke deel van de Kraag. Curator Alexandra Sonnemans ontwikkelde hiervoor het programma: een route met een aantal haltes, een reeks reflectieve kernvragen, en een selectie externe sprekers, waarmee het gesprek over de ruimtelijke opgaven letterlijk in het gebied werd gevoerd. Samen met de ontwerpers, beleidsmakers, lokale betrokkenen en externe sprekers werd op ooghoogte verkend wat de unieke waarden van het gebied zijn – en of, waar en hoe er ruimte is voor ontwikkeling.

Landschapsarchitect Jannemarie de Jonge was uitgenodigd als kwaliteitsluisteraar; zij reflecteerde aan het eind van de ochtend op het geheel. Haar reflectie is te lezen in dit tweede intermezzo.

Reflectie van kwaliteitsluisteraar Jannemarie de Jonge

We fietsten met divers gezelschap door de Kraag van Utrecht. We voelden de kracht van specifieke plekken, als onderdeel van een samenhangende structuur. We luisterden naar sprekers, die prikkelden om het unieke van de plek te begrijpen met taal over universele kwaliteit. We waren een ochtend samen, de klok tikte door terwijl de ervaring tijdloos in ieder van ons beklijft. Als kern bleef voor mij de volgende gedachte op de zeef liggen: in het overbruggen van schijnbare tegenstellingen ligt een kiem voor kwaliteit.

Paradoxen

Een paradox is een schijnbare tegenstelling. Het woord heeft een Griekse oorsprong. Para (tegen)-doxos (mening, verwachting), betekent dan ‘tegen de verwachting in’ of ‘verder dan de mening’. Debatten over de waarde van onze leefomgeving glijden snel af naar tegenstellingen (wij tegen zij, privaat versus publiek, korte termijn versus lange termijn). Het herkennen van het paradoxale in ruimtelijke opgaven kan voor verrassingen zorgen. Zoals Ronald Rietveld (Raaff) een bunker doorzaagt en daarmee geen erfgoed beschadigt, maar juist (toekomst)waarde toevoegt. Voorbij de makkelijke mening, een laag dieper graven, de paradox herkennen, zet de deur op een kier voor kwaliteit. Zorgvuldigheid, respectvolle dialoog, vakmanschap en leiderschap kan die deur verder open zetten.

Zichtbaar – onzichtbaar

De linie was bedoeld om onzichtbaar te zijn voor de vijand. Het opgaan in het landschap was daar een van de middelen voor. Nu klinkt er een roep om zichtbaarheid, aantrekkingskracht voor bezoekers, leesbaarheid. Polderwachter Marcel Blekendaal zet Fort Maarsseveen in als plek voor verhalen en belevenissen. Het gebruiken van niet-fysieke interventies overstijgt de tegenstelling zichtbaar-niet zichtbaar in de beleefbare werkelijkheid.

Verleden – toekomst

Zijn herkomstwaarde en toekomstwaarde elkaars vijand? Met het concept Everywhen laat Daan de Jong de paradox zien. De plek huisvest de tijd, Ruimte is waarin Tijd ‘woont’. Denk en handel als erflater houdt hij ons voor, leen de plek van toekomstige generaties en ‘loopt achterwaarts de toekomst in’. Een houding die je steeds weer

dwingt om je te verhouden tot wat was, wat is en wat kan worden. Elke dag opnieuw, alles is in beweging, verandering de enige constante. Dat leidt allerminst tot laissez faire, maar juist tot respectvol doorbouwen. En waar nodig, afbreken.

Natuur – cultuur

De linie is een menselijke uitvinding om onze cultuur te beschermen. We maakten slim gebruik van natuurlijke omstandigheden, het water, de geomorfologie, camouflerende beplanting. Het landschap als bron én resultaat van menselijke interventies. Als we natuur en cultuur tegenover elkaar blijven zetten komen we in gewetensnood. Rabiaâ Benlahbib vertelt over de organisatievorm Zoöperatie. Ze laat zien hoe mensen op kunstfort Vijfhuizen de wederkerigheid met al het leven willen aangaan, hoe de tegenstelling natuur-cultuur verdampt als we onszelf als menselijke soort beschouwen als partner en onderdeel van natuurlijke systemen en processen. Maken, bouwen, groeien, afbreken, sterven staan dan met elkaar in voortdurende verbinding. Kwaliteit ontwikkelen, herkennen en koesteren als vaste waarde, voorbij het overtrokken geloof in menselijke maakbaarheid. Zo zijn we, als erflaters voor al wat leeft, ook meteen van die tegenstelling verleden – toekomst af.

Vitruvius tot slot

Vitruvius gaf ons als kwaliteitshoeders de trits gebruikswaarde, belevingswaarde, toekomstwaarde. Daar voegden we herkomstwaarde aan toe (wellicht lag dat voor Vitruvius zo voor de hand dat hij het vergat te benoemen).

In onze menselijke natuur zetelt gebruikswaarde in de buik; zonder eten en drinken overleven we het niet. De herkomstwaarde en toekomstwaarde zetelt in het hoofd; we zijn in staat de geschiedenis te reconstrueren en de toekomst te verbeelden als product van ons denken. De belevingswaarde wordt gevoed door de zintuigen en zetelt in het hart; we ervaren, beleven of iets ‘goed voelt’.

Alle Vitruviaanse waarden doen er toe. Maar het overstijgen van tegenstellingen, het benutten van de paradox als kiem voor kwaliteit, heeft er baat bij als we het hart, de belevingswaarde inzetten als verbinder tussen buik en hoofd, tussen gebruikswaarde en herkomst/toekomstwaarde. Met een wijze raad van Erik van Cuyk, de fotograaf die ons op de contrastrijke parkeerplaats bij Groeneveld aanspoorde te kijken zonder oordeel. Te ervaren wat je raakt als je luistert naar je innerlijke stem die naast je ego staat. Laten we dat ter harte nemen.

Jannemarie de Jonge,
Oktober 2025

Blok III **Handelings-perspectief**

We behandelen de vraag hoe de ontwikkelprincipes door middel van de strategieën in de praktijk kunnen worden toegepast, met aandacht voor financiering en andere instrumenten. We sluiten af met een vooruitblik op het vervolg van de werkplaats.

6. Toepassing van ontwikkelprincipes en strategieën

6.1 Handelingsperspectief: hoe en waar kunnen opgaven samengaan met de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies?

Om de ontwikkelprincipes en bijbehorende inpassingsstrategieën daadwerkelijk toepasbaar te maken op concrete plekken in de Kraag, is voor vier gebieden een eerste uitwerking gemaakt. Deze kansenkaarten laten zien hoe de ontwikkelprincipes kunnen landen in de lokale context en hoe strategische keuzes ruimtelijk kunnen worden vertaald. Ze bieden daarmee een referentiekader waarmee toekomstige ontwikkelingen gespiegeld kunnen worden aan de principes. Zo kunnen nieuwe initiatieven bijdragen aan het versterken van de Kraag als geheel en van het erfgoed Hollandse Waterlinies in bijzonder en daarmee aan het realiseren van de gezamenlijke ambities.
Het schema op de volgende pagina laat een voorstel voor het handelingsperspectief zien, volgend vanuit de werkplaats. Hier komt de meerwaarde van de werkplaats in terug: het handelingsperspectief laat zien welke vragen we aan elkaar moeten stellen en op basis waarvan we een strategie kiezen.

Het doorlopen van dit schema kan op iteratieve wijze. Zo kan met meerdere planvarianten worden verkend of het initiatief kan bijdragen aan het versterken van werelderfgoed Hollandse Waterlinies, als onderdeel van de Kraag, waarmee de kansrijkheid van de ruimtelijke opgave kan toenemen.

Handelings-perspectief

Of, hoe en waar kunnen opgaven samengaan met de integrale ontwikkeling van de Hollandse Waterlinies? Heeft het erfgoed baat bij ontwikkeling, en hoe dan?

Handelingsperspectief Werkplaats Kraag van Utrecht

1. Moet de ontwikkelruimte gevonden worden in de Kraag?

Consensus over de of-vraag (óf het wel in de Kraag moet):

- Behoud / versterking van de OUV en andere waarden van de Kraag
- Is er een mogelijkheid dat het initiatief bijdraagt aan 'erfgoed als baathebber'? indien ja, verder (ontwerpend) onderzoek voor inpassing en/of versterking. Indien nee, initiatief elders zoeken

(Als het gaat om een project dat onevenredig wordt belemmerd in verhouding tot het belang dat wordt gediend met de regels (als genoemd in art 7.4 Bkl) én de kernkwaliteiten niet worden aangetast, kan de ontheffingsprocedure worden toegepast (voor de uitgewerkte kernkwaliteiten). Deze is enkel bedoeld voor uitzonderingsgevallen en volgt daardoor een apart traject buiten dit afwegingskader.)

2. Hoe vergroten we de kansrijkheid van de inpassingsopgave, met 'erfgoed als baathebber' als uitgangspunt?

Erfgoed en ontwikkeling zijn niet verenigbaar → Erfgoed en ontwikkeling zijn verenigbaar → Erfgoed heeft baat bij ontwikkeling

2a. Consensus over benodigd programma en de eisen m.b.t. de locatie in een iteratief proces - **waar en hoe?**

- Welke varianten zijn denkbaar? Wat moeten we precies inpassen?

2b. Op basis van programma en locatie: wanneer is het erfgoed baathebber? - **hoe?**

- Gebruik de ontwikkelprincipes in een iteratief proces om te bepalen waar het erfgoed en de Kraag als geheel baat bij hebben en zo tot een optimaal resultaat te komen.

2c. Met welke inpassingsstrategie kunnen we het erfgoed zo veel mogelijk baat laten hebben bij de ontwikkeling? Kies voor de strategie die past bij de ontwikkeling én kansen biedt om de ontwikkelprincipes toe te passen.

	Programmatisch *van erfgoed*	**Vormgeving / visueel** *van inpassen tot uitlichten*
Voorkeur	De ontwikkeling zelf maakt het mogelijk om (verloren) cultuurhistorische elementen te herstellen / versterken en zo een **vliegwiel** voor de Hollandse Waterlinies én de opgave zelf te zijn.	**Inpassing** van de ontwikkeling heeft geen negatieve visuele impact op de kernkwaliteiten van het erfgoed en versterkt waar mogelijk de leesbaarheid van de Hollandse Waterlinies.
Alternatief	De ontwikkeling tast het erfgoed niet aan en we kijken naar programmatische **synergiekansen** in de omgeving om de Kraag als geheel te versterken.	De ontwikkeling wordt zo ontworpen dat het een **nieuw verhaal** toevoegt aan de Kraag en daarmee de rijkdom en beleving van het landschap versterkt.

Of een ontwikkeling al dan niet het werelderfgoed aantast, wordt getoetst via een cultuurhistorisch onderzoek (bijvoorbeeld een Heritage Impact Assessment).

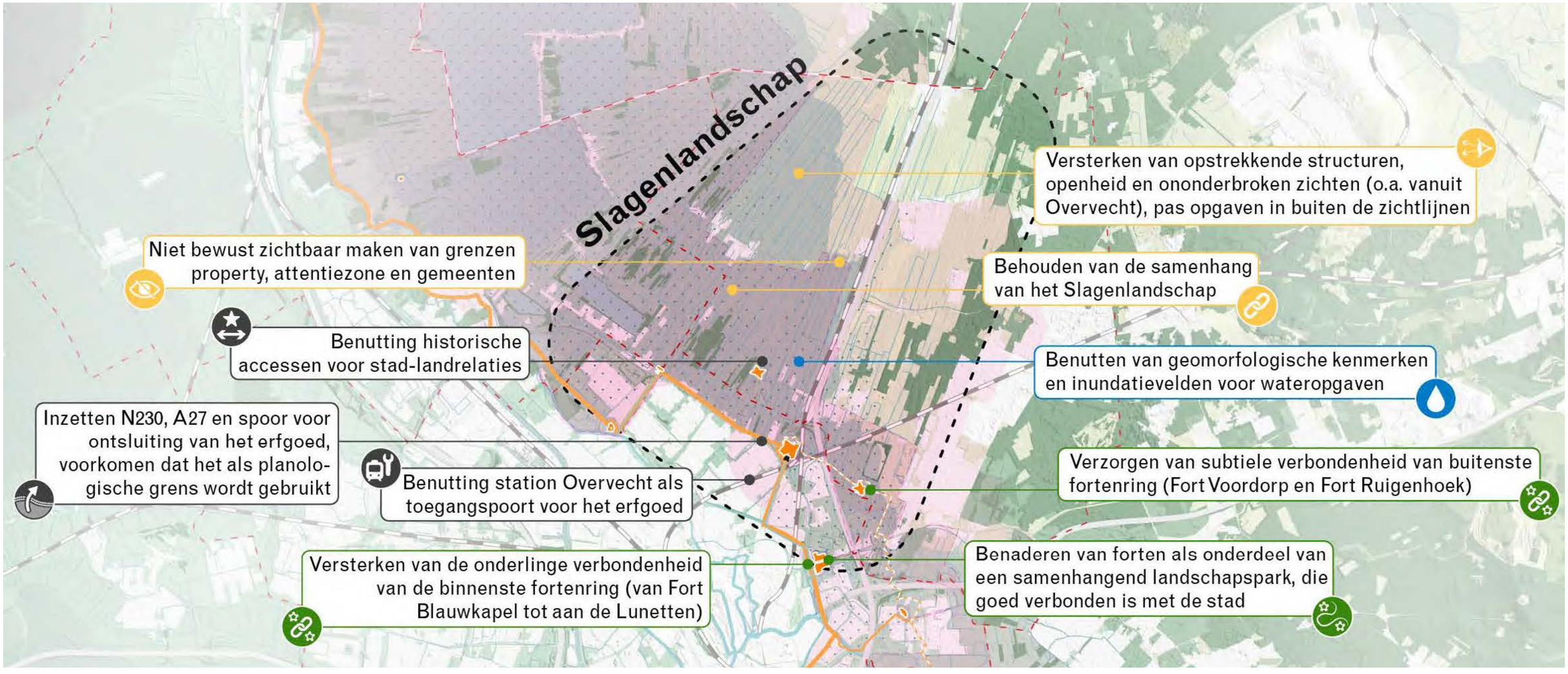
6.2 Kansenkaarten voor gebieden met samenhangende dynamiek

Deze en komende pagina's tonen in een set kaarten een mogelijke toepassing van de ontwikkelprincipes. Het uitgangspunt hierbij is het versterken en beter beleefbaar maken van de erfgoedstructuur Hollandse Waterlinies. Het zijn in de bijeenkomsten beschreven kansen om het erfgoed en/of de ruimtelijke kwaliteit van de Kraag als geheel versterkt kan worden. Hierom zijn de benoemde kansen geen uitputtende lijst.

In het **Slagenlandschap** ligt de nadruk op het behouden van de landschappelijke structuur, de openheid en de zichtlijnen. Ontwikkelingen kunnen zoveel mogelijk buiten deze zichtlijnen worden ingepast. Daarnaast verdienen verschillende elementen van de linie versterking bijvoorbeeld door de historische accessen te benutten om de stad-landrelatie te versterken. Ook kan de grote infrastructuur worden ingezet voor de ontsluiting van het gebied (zoals station Overvecht).

Bovendien is het wenselijk dat de barrièrewerking door infrastructuur wordt verzacht, zowel voor de toegankelijkheid als voor de visuele integriteit van het gebied.

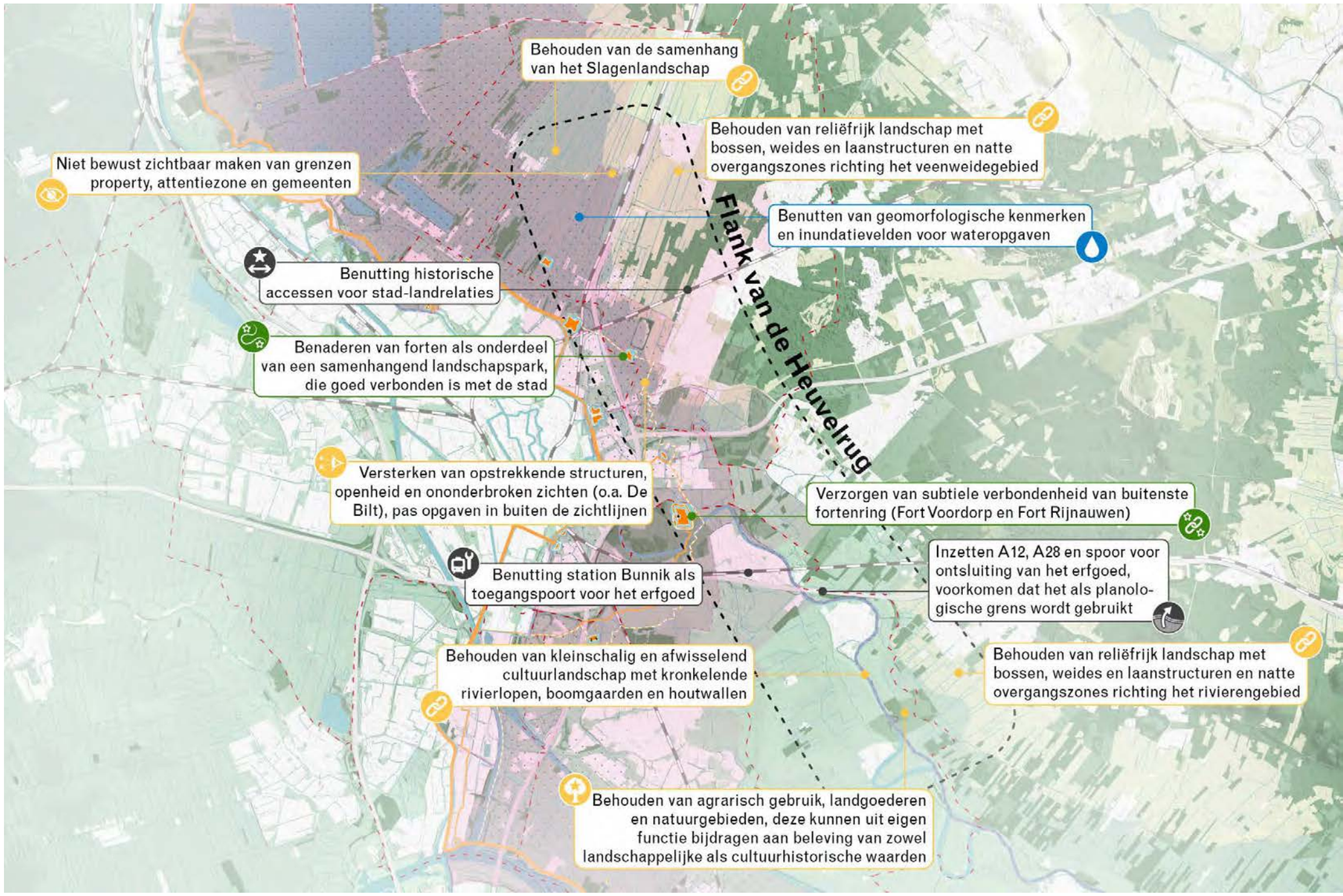
Kansenkaart Slagenlandschap

In de **Flank van de Heuvelrug** ligt de nadruk op het behouden en versterken van de landschappelijke gelaagdheid en de herkenbaarheid van het reliëfrijke landschap. Ontwikkelingen in dit gebied kunnen bijdragen aan het zichtbaar maken van de overgangen tussen hoog en laag, en het verbinden van natuurlijke structuren met de cultuurhistorische elementen van de Hollandse Waterlinies.

De geomorfologische kenmerken en inundatievelden bieden kansen om wateropgaven landschappelijk te verankeren. Hierbij kan de historische samenhang tussen water, reliëf en verdedigingswerken opnieuw betekenis krijgen. De forten kunnen worden benaderd als onderdelen van een samenhangend landschapspark dat goed verbonden is met de stad.

De grote infrastructuurlijnen (zoals de A12, A28 en het spoor) kunnen worden benut voor de ontsluiting van het erfgoed. Tegelijk is het wenselijk te voorkomen dat deze structuren als planologische grens gaan functioneren. Het verbeteren van de beleving en toegankelijkheid, onder meer via station Bunnik als toegangspoort, kan bijdragen aan een sterker netwerk van recreatieve en culturele routes.

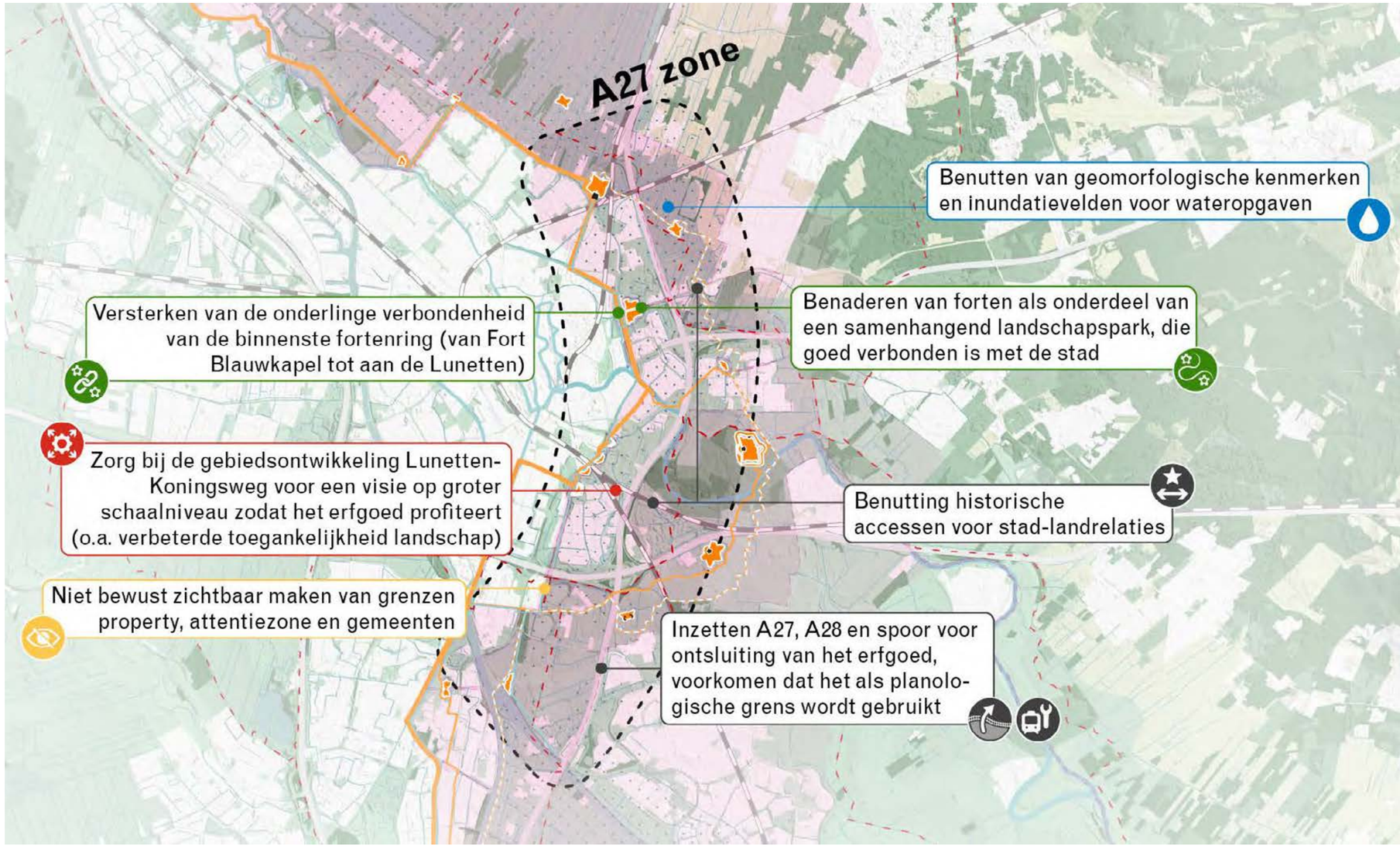

Kansenkaart Flank van de Heuvelrug

In de **A27-zone** ligt de nadruk op het versterken van de samenhang tussen stad, erfgoed en landschap. Ontwikkelingen kunnen bijdragen aan het zichtbaar maken van de historische structuur, waarbij de forten en infrastructuur gezamenlijk richting geven aan de identiteit van het gebied.

De binnenste fortenring, met onder andere Fort de Bilt en de Lunetten, vormt een samenhangend geheel dat verder versterkt kan worden door betere onderlinge verbindingen en een duidelijke positionering binnen een groter landschapspark dat aansluit op de stad.

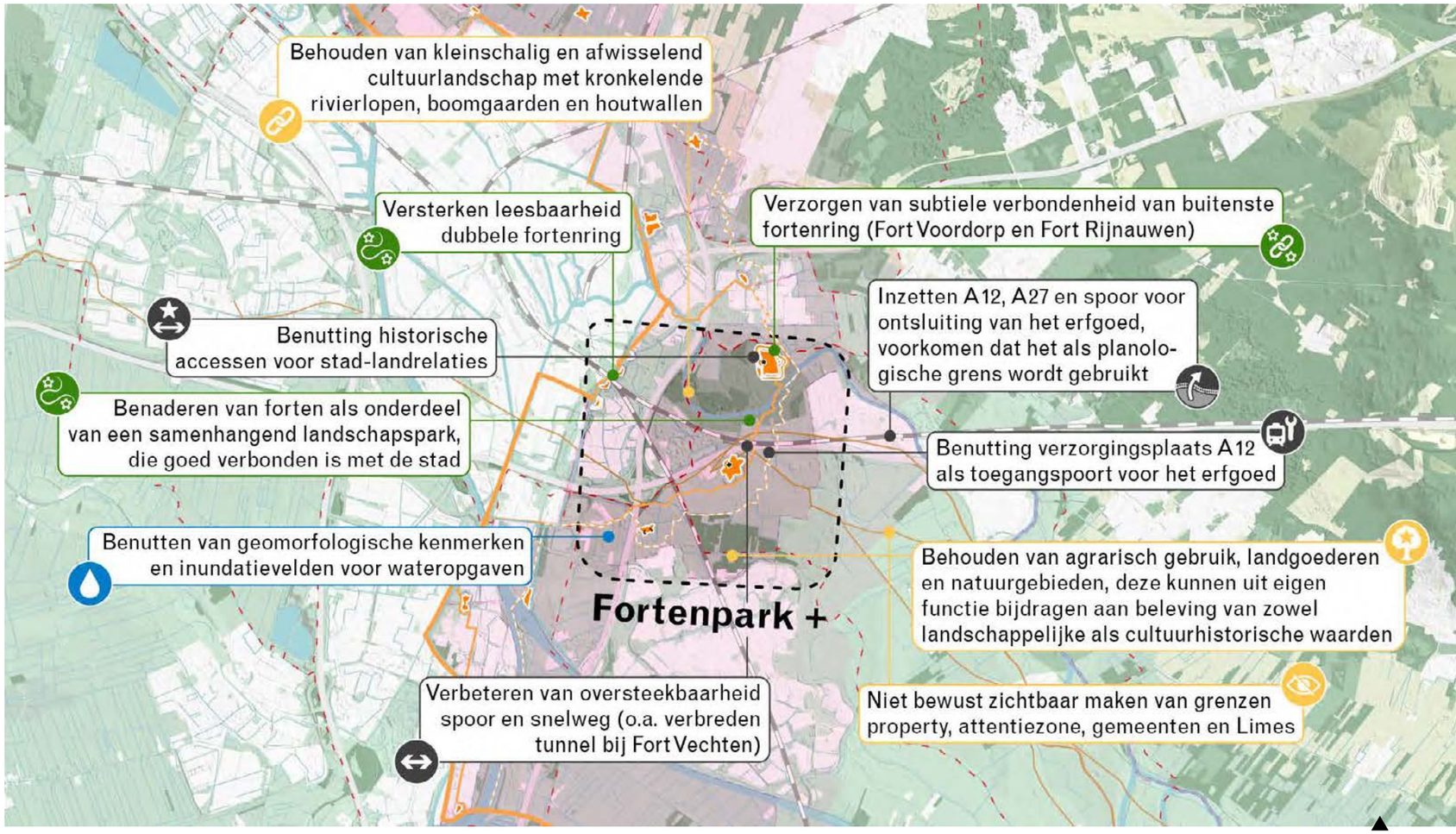
De gebiedsontwikkeling rond Lunetten–Koningsweg biedt kansen voor een visie op groter schaalniveau, waarin erfgoed, landschap en bereikbaarheid samenkomen. Een integrale aanpak kan ervoor zorgen dat nieuwe ontwikkelingen bijdragen aan de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap.
Tot slot kunnen de A27, A28 en het spoor worden ingezet als structuren die het erfgoed ontsluiten, zonder dat ze als planologische grens gaan functioneren. Zo blijft ruimte bestaan voor verweving tussen stad, landschap en erfgoed.

▲ *Kansenkaart A27-zone*

In het gebied **Fortenpark+** ligt de nadruk op het versterken van de samenhang tussen erfgoed, landschap en water. Specifiek gaat het om het verbinden van lopende parklandschapsprojecten in dit gebied (in het bijzonder Lunettenpark en Fortenpark) en het werelderfgoedknooppunt bij Fort Vechten. Ontwikkelingen kunnen bijdragen aan het behouden van het kleinschalige cultuurlandschap met rivierlopen, boomgaarden en houtwallen, en aan het zichtbaar houden van de relatie tussen landschap, water en verdedigingswerken.

De dubbele fortenring vormt een herkenbaar ensemble dat verder versterkt kan worden door de leesbaarheid en onderlinge verbondenheid te vergroten. Grote infrastructuur, zoals de A12 en A27, kan worden benut voor de ontsluiting van het erfgoed, zonder als planologische grens te functioneren. De verzorgingsplaats aan de A12 biedt daarbij kansen als toegangspoort. Agrarisch gebruik, landgoederen en natuurgebieden kunnen ieder vanuit hun eigen functie bijdragen aan de beleving van het gebied en de cultuurhistorische waarden.

Kansenkaart Fortenpark+

6.3 Optillen van ontwikkelprincipes naar de gehele Kraag

De ontwikkelprincipes in de deelgebieden laten zien hoe erfgoed, landschap, infrastructuur, water, stad en reliëf elkaar lokaal kunnen versterken. Tegelijkertijd zijn ze een middel om de Kraag als geheel te versterken en de aanwezige kernkwaliteiten van het werelderfgoed baathebber te laten zijn. De uitgewerkte kernkwaliteiten van de Hollandse Waterlinies bieden daarbij een kapstok om de afzonderlijke kwaliteiten en ontwikkelingen te verbinden tot één samenhangend geheel op het schaalniveau van de Kraag. Hoe kunnen de structuren van onder andere water, zichtrelaties en forten niet alleen binnen hun gebied, maar ook tussen gebieden betekenis krijgen? En hoe kan de beleving van het landschap als één geheel worden ervaren, ondanks verschillen in schaal en karakter? Het vraagt om een volgende stap: een visie op de Kraag waarin lokale identiteit en ruimtelijke continuïteit elkaar versterken.

7. Vervolg

Tijdens het laatste ontwerpatelier is met de deelnemers teruggeblikt op de werkplaats en de gehanteerde aanpak. De opgehaalde inzichten vormen de basis voor onderstaand advies voor het vervolg en het perspectief op de meerwaarde van de werkplaats.

7.1 Advies voor volgende stap

Deze werkplaats vraagt om een volgende stap: een visie op de Kraag van Utrecht waarin lokale identiteiten en ruimtelijke continuïteit elkaar versterken. Het maken van een visie kan volgens onderstaande werkwijze:
Werk de vier deelgebieden verder uit in of vanuit de gebiedsprocessen, waarbij nader onderzocht wordt in welke onderdelen het erfgoed van de Hollandse Waterlinies goed beleefbaar is en waar landschappelijke kwaliteiten onmiskenbaar aanwezig zijn vs. waar de Hollandse Waterlinies onherkenbaar en/of verrommeld zijn. Dit vergt een nadere analyse van onderdelen per deelgebied, waarbij ook de lokale identiteit per deelgebied verder wordt uitgewerkt.
Zet hier vervolgens strategieën op in, zoals het investeren in een verrommeld gebied om de Hollandse Waterlinies weer meer herkenbaar te maken. Of in de gebieden met landschappelijke kwaliteit de beleefbaarheid verder vergroten. Benut de in de werkplaats aangedragen ontwikkelprincipes om de authenticiteit en integriteit van het erfgoed én de lokale identiteit te versterken.
Maak op deze manier keuzes voor gebieden met meer en minder urgentie voor aanpak.
Maak inzichtelijk hoe de versterking van authenticiteit en integriteit van het erfgoed de ruimtelijke continuïteit (over de deelgebieden heen) kan versterken. Dat geeft ook richting aan wat er aanwezig c.q. mogelijk is aan ontwikkelruimte.
Maak tot slot deze werkwijze toepasbaar voor andere delen van de Hollandse Waterlinies.

7.2 Vervolgstappen benoemd door deelnemers van de Werkplaats

De inzichten uit de werkplaats geven richting aan de vervolgstappen die nodig zijn om de opgaven in de Kraag verder te brengen en de samenwerking tussen de betrokken partijen te versterken. Deelnemers hebben mogelijke vervolgstappen benoemd die gaan over het benutten van de opbrengsten, het verdiepen van kennis en het organiseren van (bestuurlijke) verbinding.

Advies en concrete vervolgstappen

1. Win externe adviezen in
   - › Vraag advies aan het College voor Rijksadviseurs, het Kwaliteitsteam en UtrechtAdvies (en de daar aan verbonden Bijzonder Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit) over toepassen van ontwikkelprincipes en strategieën, met aandacht voor ruimtelijke kwaliteit.

2. Blijf inzetten op (gebiedsgerichte samenwerking)
   - › Zorg dat de betrokken partijen elkaar blijven ‘vasthouden’ door in te zetten op een gebiedsgerichte samenwerking op visieniveau (gemeenten, provincie, HDSR).
   - › Laat het Rijk aansluiten bij thematische sessies, maar houd de procesverantwoordelijkheid bij de regio.
   - › Convergeer kennis en wissel deze uit met partijen en processen in andere Hollandse Waterliniesgebieden, zoals bij de landelijke HIA-

hoogspanningslijnen. Een manier is het bundelen en onderbrengen van deze en andere kennis in de voorgenomen instrumenten van het Ruimtelijk Perspectief.

› Betrek OCW en VRO als coördinerende ministeries voor de afstemming tussen departementen, zodat het gesprek wordt gevoerd over botsende belangen en het maken van keuzes.

3. Kijk naar de korte én de lange termijn

› Bespreek de uitkomsten van de werkplaats in het Bestuurlijk Overleg Pact van Ruigenhoek om de onderlinge bestuurlijke verbondenheid te versterken en de blik te richten op de lange termijn, ook in relatie tot de prioritering van opgaven bij stapeling.

› Houd focus op oplossingen voor complexe opgaven in de Kraag, maar onderzoek tegelijkertijd hoe eenvoudigere opgaven vormgegeven kunnen worden. Dit kan parallel worden opgepakt.

4. Beschouw opgaven in samenhang

› In de gebiedsgerichte aanpakken (bijvoorbeeld voor Noorderpark en Kromme Rijn Linie Landschap): geef prioriteit aan opgaven die ogenschijnlijk makkelijk samengaan, zoals het vormgeven van de Hollandse Waterlinies als groene slagader en het verbinden van grote natuurgebieden (NNN). De uitkomsten van de werkplaats worden dan benut om de Kraag als geheel te versterken.

› Benut de uitkomsten van de werkplaats om de HIA's beter toe te passen en verder door te ontwikkelen.

7.3 Meerwaarde werkplaatsmethodiek

De werkplaats bood een open omgeving waarin deelnemers vanuit verschillende organisaties met elkaar konden werken aan de opgaven in de Kraag. De vrije setting, zonder directe bestuurlijke betrokkenheid, maakte het mogelijk om ideeën te verkennen en vrijblijvend inzichten te delen. De opbrengsten laten zien hoe deze aanpak heeft bijgedragen aan het gesprek over het erfgoed, de ruimtelijke keuzes en mogelijke toekomstgerichte ontwikkelingen.

Wat heeft de werkplaats ons gebracht?

- De werkplaats creëerde verbinding tussen de verschillende deelnemers en hun organisaties en gaf inzicht in de bijbehorende belangen. Hoewel het managen van verwachtingen uitdagend bleef, vormde de werkplaats een belangrijke stap in de onderlinge samenwerking en het creëren van een positief netwerk. Daarbij is het in de rapportage verzamelde materiaal een herbevestiging van het rijke verhaal, de diverse opgaven en de complexiteit van het gebied. Dat voedt het bewustzijn dat we uiterst zorgvuldig met dit gebied om moeten gaan. Nu en in de toekomst.
- De Nota Ruimte en de Ruimtelijke Arrangementen zetten sterk in op het bouwen van het grotere verhaal vanuit de gebieden. Daarbij is het op lokaal en regionaal niveau belangrijk om inzichtelijk te maken wat de consequenties van keuzes zijn. De verkregen methodieken en inzichten kunnen worden ingebracht in de reguliere ruimtelijke processen waarbij met de daarbij behorende partners integraal zal worden afgewogen of, waar en hoe de urgente transities verenigbaar zijn met behoud van de Werelderfgoedwaarde. De oogst van de Werkplaats inspirerende en richtinggevende ingrediënten voor een integrale benadering van de Hollandse Waterlinies en het op te stellen toekomstperspectief.
- De vrije ruimte en de tijd die de werkplaats bood, maakten het mogelijk om vrij te denken en te werken zonder dat daar direct een bestuurlijk traject aan verbonden was. Dit gaf ruimte voor een vrije, maar gerichte ontwikkelingsdialoog.

Lessen vanuit de werkplaats

De reflectie op de werkplaatsmethodiek heeft inzichtelijk gemaakt welke onderdelen effectief waren en waar gerichte verbeteringen mogelijk zijn. De geleerde lessen bieden handvatten om toekomstige werkplaatsen verder te versterken en beter aan te laten

sluiten op de behoeften van deelnemers, het proces en de inhoud.

- Bij een werkplaats met meer dan twintig betrokken partijen (en nog meer deelnemers) zijn er verschillen in het kennisniveau aanwezig. Hoewel individueel sneller resultaat kan worden behaald, leidt een gezamenlijke aanpak uiteindelijk tot grotere meerwaarde en breder gedragen beelden.
- Het is belangrijk om flexibiliteit in te bouwen in de werkplaatsaanpak. Buiten de drie ontwerpateliers moet ruimte blijven om in kleinere en wisselende groepen (samenstelling afhankelijk van de vraag die voorligt) inhoudelijke thema's verder te verdiepen.
- De werkplaats balanceerde tussen twee schaalniveaus: het niveau van de Kraag (en hoger) en het lokale niveau van afzonderlijke ontwikkelingen. Dit maakte het beoordelen van de juiste mate van concreetheid complex; het blijven schakelen tussen schaalniveaus is cruciaal om antwoorden te vinden op de voorliggende vraag voor ontwikkelruimte en versterking van het gebied. Het is daarom belangrijk om in het proces voldoende ruimte in te bouwen om tussen schaalniveaus te kunnen schakelen.
- De werkplaats laat zien dat de koppeling tussen gebiedskennis en thematische kennis nog niet vanzelfsprekend is. Het toevoegen van 'visiting critics' kan de inhoudelijke blik op de ruimtelijke opgave verrijken en het gesprek verdiepen. Ook het toevoegen van een ontwerpersoverleg tussen de ontwerpateliers kan de werkplaats gericht voeden met lokale kennis en expertise.
- Visuele ondersteuning op een kaart helpt het gesprek te concretiseren; iemand die tijdens gesprekken schetst, maakt onderwerpen direct inzichtelijk.
- Afhankelijk van de omvang van de groep is het waardevol om tijdens de werkplaats in kleinere casusgerichte teams te werken, waarin deelnemers gezamenlijk tot inzichten komen en deze plenair delen. Door de denkkracht nadrukkelijk bij de deelnemers te leggen, wordt aanwezige expertise beter benut en ontstaat meer draagvlak voor de uitkomsten.

We staan nu aan het begin van de 9e bouwfase van de Hollandse Waterlinies die samenvalt met de wederombouw van Nederland. "Het is onvermijdelijk dat het aanzicht van ons land verandert. Maar juist hetgeen er al is dat cultuurhistorische waarde heeft, gebiedseigen is of simpelweg mooi gevonden wordt, kan richting geven aan hoe die verandering gestalte krijgt. Het biedt inspiratie en kan eraan bijdragen nieuwe oplossingen te vinden." (Nota Ruimte)

Bijlagen

I - Financiering en andere instrumenten

Inleiding – Rekenen op hoofdlijnen
In de Kraag van Utrecht komen diverse ruimtelijke opgaven samen. Binnen het ontwerpatelier wordt aan de hand van casussen gewerkt aan oplossingsrichtingen en principes om meerdere opgaven gelijktijdig te integreren, met behoud van ruimtelijke kwaliteit.

Voor het uitvoeren van berekeningen is een zekere mate van concreetheid vereist. Bij landschappelijke opgaven, zoals de aanleg van natuur, fiets- en wandelpaden, gaat het om het vaststellen van maatregelen en het inschatten van benodigde oppervlaktes. Dit detailniveau wordt in de ontwerpateliers echter niet bereikt.

Daarom richten wij ons op algemene wetmatigheden en ervaringsgegevens die Rebel in de regio Utrecht heeft opgedaan, onder andere in de projecten Businesscase Kromme Rijn Linielandschap, Financiële strategie Groen Groeit Mee, RIA NOVEX Groene Hart en Strategisch advies natuur en landschap voor de U10.

Mogelijkheden bekostiging infrakunstwerken
Het Ministerie van I&W en RWS bieden op dit moment in principe geen ruimte voor de bekostiging van nieuwe infrastructurele maatregelen. De kans op bekostiging kan worden vergroot door:

- **Werk met werk te maken:** zorg dat projecten geconcretiseerd worden en bekend zijn bij RWS, zodat deze mogelijk meegekoppeld kunnen worden met geplande onderhouds- of vervangingswerkzaamheden. Dit geldt zeker voor de kleinere infrakunstwerken zoals faunapassages.
- **Vroegtijdige inbreng:** dien projecten vroegtijdig in bij bestuurlijke processen (zoals MIRT, BOL, NOVEX)

Mogelijkheden bekostiging fiets- en wandelpaden
Voor nieuwe recreatieve fiets- en wandelpaden zijn nauwelijks middelen beschikbaar. Kansen kunnen worden verhoogd door deze verbindingen als utilitair aan te merken (bijvoorbeeld als ze aantoonbaar ook reistijd verkorten) en te verbinden aan het landelijk/ regionaal fietsnetwerk.

Mogelijkheden voor natuur en landschapselementen
Voor de aanleg van nieuwe natuur zijn relatief veel middelen beschikbaar, mits voldaan wordt aan de voorwaarden die daarvoor gesteld worden in de verschillende subsidieregelingen. De RVO heeft recent, in het kader van RIA NOVEX Groene Hart, een overzicht opgesteld van Europese en landelijke subsidies.

Daarnaast heeft Rebel de regionale subsidiestromen in kaart gebracht. De Provincie Utrecht is hierbij de belangrijkste bekostiger. Voor natuur en landschap bestaan grofweg twee routes voor bekostiging:

- Via het programma Groen Groeit Mee, dat gekoppeld is aan de verstedelijkingsopgave.
- Via circa tien verschillende regelingen voor natuuropgaven, die recent zijn gebundeld bij één centraal aanspreekpunt die als gids kan dienen.

Daarnaast zoekt Rijkswaterstaat actief naar ruimte om natuur te realiseren vanuit een compensatieopgave. Ook zijn er private mogelijkheden voor bekostiging, bijvoorbeeld via Trees4all.

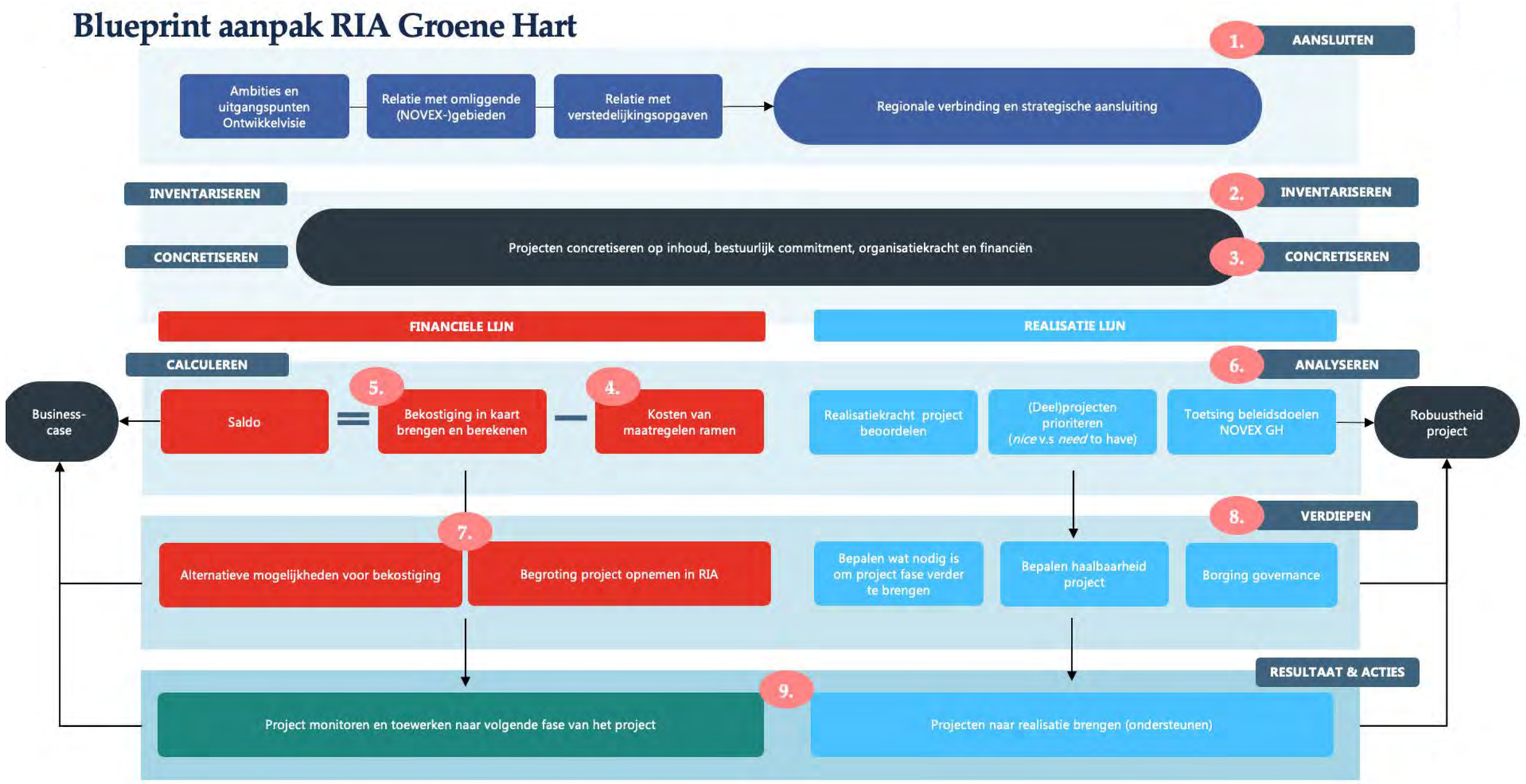
De structurele bekostiging van beheer van natuur en landschapselementen wordt vaak niet gedekt en is daarmee een aandachtspunt.

Bovenstaande regelingen zijn echter vaak niet van toepassing op, of onvoldoende toereikend voor, recreatienatuur (zie volgende paragraaf).

Mogelijkheden bekostiging recreatienatuur

Recreatie valt vaak tussen wal en schip: recreatienatuur voldoet doorgaans niet aan de subsidievoorwaarden voor natuur. Bovendien liggen de beheer- en onderhoudskosten hoger dan bij reguliere natuurgebieden. Daarnaast is recreatie onvoldoende belegd bij lokale, regionale en landelijke overheden. Dit vraagt om maatwerk en leidt ertoe dat per casus naar alternatieve bekostigingsmogelijkheden moet worden gezocht.

Concretiseer opgaven en werk parallel aan de business case: kostenraming minus bekostiging
Ter illustratie: Blueprint aanpak RIA NOVEX Groene Hart

Kansen op bekostiging kunnen worden vergroot door:

- **Koppeling aan andere thema's**
  Bijvoorbeeld de verstedelijkingsopgave, waarbij recreatieve verbindingen van en naar gebiedsontwikkelingen de kans op bekostiging vergroten, bijvoorbeeld via het eerdergenoemde programma Groen Groeit Mee van de Provincie Utrecht.
- **Private sector**
  Soms dragen recreatieondernemers bij, bijvoorbeeld door zich bij een exploitatievergunning te committeren aan aanleg en onderhoud. Dit blijft echter maatwerk en is niet altijd kostendekkend voor de aanleg.

Grondeigendom

Lokale en regionale overheden beschikken vaak niet over een grondstrategie. Bij kleinere gemeenten ontbreekt bovendien vaak de kennis en/of capaciteit voor actief grondbeleid. Hierdoor ontstaan landschappelijke visies zonder rekening te houden met perceeleigenaren.

Een effectieve landschappelijke visie en gebiedsontwikkeling begint met het in kaart brengen van grondeigenaren en het tijdig aangaan van het gesprek om gemeenschappelijke belangen te identificeren. Grote vastgoedontwikkelaars zijn vaak bereid om waarden en gronden uit te ruilen of bij te dragen aan een kwaliteitsimpuls in het gebied. Zo is BPD bijvoorbeeld pactpartner geworden van Groen Groeit Mee.

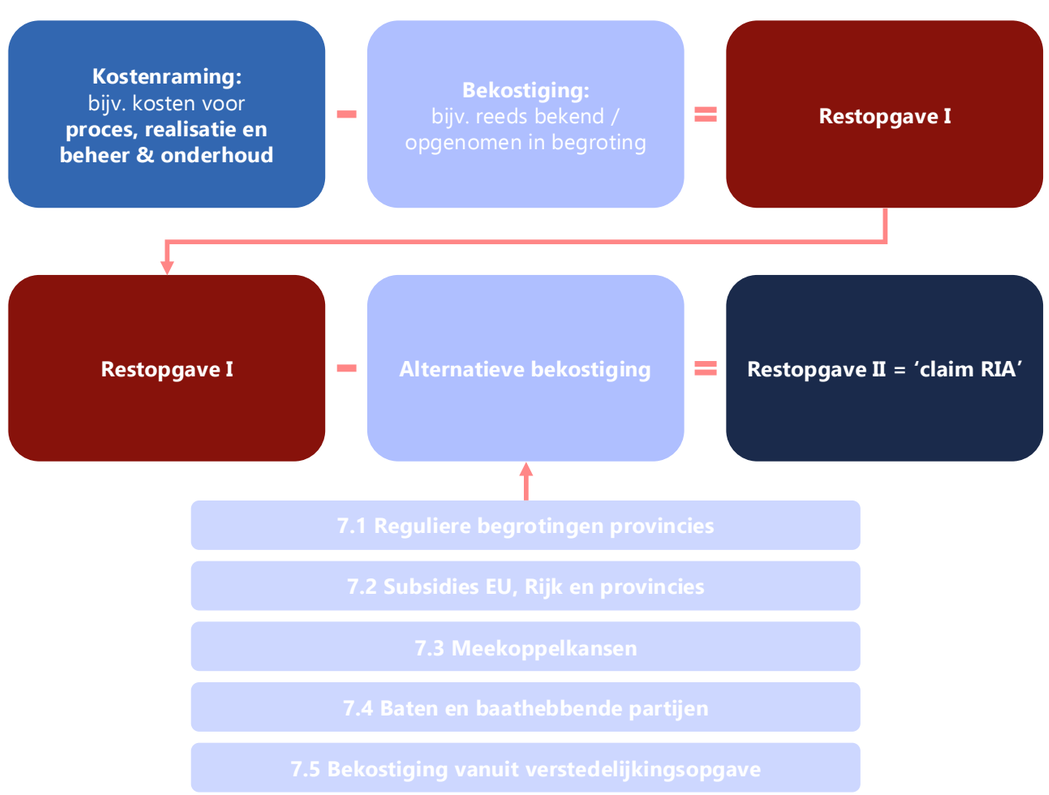
Een goed ontworpen en zorgvuldig doorlopen gebiedsproces, waarbij grondeigenaren vanaf het begin betrokken zijn, vormt zowel de sleutel tot beweging als tot het vergroten van de kans op een sluitende businesscase.

Conclusie

Met deze bijlage geven we vooral een doorkijkje naar de aanpak (projecten concretiseren en parallel aan kostenraming en bekostiging werken) en geven we een aantal suggesties (denklijnen) om tot bekostiging van opgaven te komen. De kans op bekostiging maakt uit per landschappelijke ingreep: zo is de kans op bekostiging voor grote infrakunstwerken aanzienlijk kleiner dan voor het aanleggen van natuur.

Naast de in deze bijlage beschreven opgaven, spelen er nog andere urgente opgaven, zoals de aanleg van sportvelden, energie-infrastructuur, de exploitatie van forten en dekking vanuit cultuurhistorie. De aanpak voor deze opgaven zal overeenkomen; een vervolgstap is om ook voor deze opgaven de bekostigingsmogelijkheden in kaart te brengen.

Werk van kostenraming naar bekostiging en eerste restopgave indien er geen volledige kostendekking is. Vind vervolgens alternatieve bronnen voor bekostiging.
Ter illustratie: afbeelding uit aanpak RIA NOVEX Groene Hart

II - Overzicht van de ontwikkelingen

Projecten Kraag van Utrecht

Type ontwikkeling

● Uitbreiding of versterking van bestaande functie

■ Nieuwe functie

Verstedelijking

1 Houten-Oost

2 Woningbouw Grote Driehoek

3 Woningbouw 't Goy

4 Aandachtspunt: Werelderfgoed binnen stedelijke contour

5 Verouderde glastuinbouwzone: kassen vervangen door woningen, project on-hold

6 Vastgoedontwikkeling Lunettenbaan 51-65

7 Vastgoedontwikkeling Portaal Brennerbaan

8 Uitbreiden sport zuidelijke deel hoograven en verdichten woningbouw Lunetten nabij Waterlinieweg

9 Rubenskwartier: wonen, werken en voorzieningen 48.000 m² BVO

10 Rijnsweerd: wonen, werken en voorzieningen 56.000 m² BVO

11 Galgenwaard: wonen, werken en voorzieningen 130.000 m² BVO

12 Utrecht Sciencepark: wonen, werken en voorzieningen 180.000 m² BVO

13 Archimedeslaan: wonen, werken en voorzieningen 216.000 m² BVO

14 Tussen de rails: tijdelijke woningbouw

15 Tussen de rails: grond vergeven voor 15 jaar, daarmee komt zo'n 1.200 à 2.400 m2 aan ruimte beschikbaar voor een culturele broedplaats

102 Woningbouw De Grift

Energie

17 A12 zoeklocaties voor wind

18 Oplossen netcongestie

20 Zonnepanelen boven carpoolplaats afrit A27

21 Realisatie kabelverbindingen tussen stations Utrecht Noord met Breuken - Kortrijk. Tracés nog onbekend maar tijdelijke impact is groot (30m breed open graven over gehele lengte)

22 Zoeklocatie Hoogspanningsstation Stedin HHS (0,75 ha)

23 Zoekgebied zon

85 Zonnevelden ten zuiden van kern Bunnik

86 Upgrade onderstation Zeist-west

87 Nieuw onderstation Kromme Rijn

101 Zoeklocatie hoogspanningsstation TenneT

Bedrijvigheid

24 Begrenzing bedrijfspark

25 Aanpak bedrijventerrein Overvecht (intensiveren, vergroenen, verkleuren)

88 Zoekgebied bedrijvenpark, nabij op-/afrit A12

Stedelijke cultuur

26 Zoeklocatie evenemententerrein op fort Blauwkapel e.o.

27 Nieuw-Overvecht zoekgebied toevoegen 5.000 m² werkruimte creatieve en culturele sector

29 Fort de Bilt: Leegstandsbeheer opheffen, herontwikkeling op termijn

30 Zoeklocaties evenemententerreinen

31 Bij koningsweg 2 onderzoeken we de mogelijkheden voor een tijdelijke betaalbare culturele broedplaats

32 Oost (in aanvulling op USP) is als zoekgebied aangewezen voor extra culturele wijkvoorzieningen

33 Zoekgebied voor nieuwe culturele voorzieningen

34 Zoeklocatie evenemententerrein gebied Mereveld e.o.

35 Zoeklocatie evenemententerrein Utrechtse golfclub Amelisweerd

36 Realiseren van een wijkcultuurhuis in De Musketon

37 Zoekgebied voor nieuwe culturele voorzieningen

Natuur

40 Behoud landschap en forten Hollandse Waterlinies

41 Behoud groen buffer Utrecht-Houten

43 Uitbreiden bos Nieuw Wulven richting fort Vechten

45 Behouden groene buffer en robuuster maken ecologische verbindingen

46 Klimaatadaptatie

49 Ecologische en recreatieve verbinding Zuilen en Maarsseveense Plassen

50 Natuurgebied Zuilen

89 Stiltegebieden

90 Otterverbinding (onderdeel van verbinden Natura2000-gebieden)

91 Ecologische verbindingszone tussen Kromme Rijn en Vechtplassen

94 Natuur versterken

Recreatie

- 38 Fortenpark Nieuw Wulven
- 39 Sterke Lekdijk
- 42 Realisatie horeca bos Nieuw Wulven
- 44 Behoud van unieke landschappelijke en cultuur-historische waarden in gebied met grote stedelijke druk
- 47 Ontwikkelingsplannen Landschapspark Laagraven
- 48 Invulling braakliggende ontwikkelaarsgrond
- 51 Park Voorveldse Polder (parkvisie 2010)
- 52 Omgeving Zilveren Schaats
- 53 Doorwaadbaarheid en beleefbaarheid NHWL
- 92 Kruispunt werelderfgoederen: fort en castellum
- 93 Recreatieve stimulering
- 95 Ontwikkeling Kersenweide

Water en klimaatadaptatie

- 39 Sterke Lekdijk
- 46 Klimaatadaptatie
- 54 Bereikbaarheid en wateropgave
- 55 Waterberging Houten Noord
- 56 Piekwaterberging (Waterschap Amstel, Gooi en Vechtstreek)
- 57 Nieuwe locatie voor RWZI en mogelijke verplaatsing RWZI naar rand van de stad
- 96 Herstel Bisschopswetering
- 97 Tankgracht

Mobiliteit

- 54 Bereikbaarheid en wateropgave
- 58 Verbreding A27 / ARU / Tracébesluit
- 59 Parkeer- en ontsluitingsvraagstukken bij fortlocatie
- 60 Oversteek - verbinding herstellen tussen 2de Polderweg en fort
- 61 Parkeerplekken verwijderen achter Fort de Klop
- 62 Toevoegen parkeerplaats Fort de gagel en struinpad Ontdekhal
- 63 Hoofdfietsroute langs Vaartsche Rijn
- 64 Doortrekken fietsroute langs innundatiekanaal naar gebied ten zuiden A12
- 65 Doorfietsroute langs innundatiekanaal richting Houten/Nieuwegein
- 98 Parkeren Fort bij Vechten
- 99 Inzetten op regionaal fietsnetwerk (inclusief aansluiting Kersenweide naar stations)
- 100 Tunnel onder A12 versterken

Sport en bewegen

- 66 Dubbelgebruik sportvelden
- 67 Bewegen in de openbare ruimte
- 68 Sportpark Manitobadreef 4: zoeken naar inpassing functies, wensen vanuit tennis om uit te breiden
- 69 Sportpark: inpassing sporthal + intensivering d.m.v. kunstgras, wens voor uitbreiding padel
- 70 Efficiënter gebruik studentensport UU
- 71 Managelaan nieuw gebouw scouting
- 72 Zwembad Krommerijn (reservering uitbreiding zwembad)
- 8 Uitbreiden sport zuidelijke deel hoograven en verdichten woningbouw Lunetten nabij Waterlinieweg
- 73 Verkenningsstudie sport Laagraven

Landelijk gebied

- 74 Landbouwtransitie vraagt functiewijzgingen
- 76 UPLG
- 77 Agenda Buitengebied Houten

Integrale gebiedsontwikkeling/landschapsontwikkeling

- 75 Kromme Rijn Linielandschap
- 78 Noorderpark (meerdere projecten)
- 79 Voordorpse veld (meerdere projecten)
- 80 Intensiveren, vergroenen, verkleuren USP (meerdere projecten)
- 81 Omgevingsvisie USP
- 82 Parklandschap Maarschalkerweerd (meerdere projecten)
- 83 Stedelijke knoop Lunetten-Koningsweg
- 84 Stationsgebied Bunnik

III - Eerste verkenning van de groslijst met opgaven op de mate van urgentie en bijdrage erfgoed (ontwerpatelier 1)

